SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

J. Dolník, Vnútroslovná konverzia v slovenčine 257
J. Pavlovič, Prostriedky negácie v spisovnej slovenčine 265
F. Buffa, Systémová a nesystémová slovotvorná diferenciácia nárečí 275
J. Krišáková, Zmeny vo vokalickom systéme goralských nárečí z aspektu slovensko-poľských jazykových kontaktov 279
D. Augustinská, Opakovanie ako výrazový prostriedok vo vecnom štýle 286

DISKUSIE

L. Dvonč, O tvaroch *na neho, naňho, naň* . 292
K. Palkovič, Kvantita samohlások po mäkkých spoluhláskach, najmä po *j* 296
J. Škultéty, Ustálené slovné spojenia z konfrontačného hľadiska 303

SPRÁVY A POSUDKY

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. J. Jacko 307
Štvrtý zväzok Atlasu slovenského jazyka. F. Buffa 310
Dôležitý prameň k dejinám spisovnej slovenčiny. K. Palkovič 314
Výkladový slovník kmeňov, národností a národov. L. Dvonč 315

ROZLIČNOSTI

Most — mostík, môstik a *môstok*. L. Dvonč . 319

SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 50 — 1985
ČÍSLO 5

Juraj Dolník

VNÚTROSLOVNÁ KONVERZIA V SLOVENČINE

1. Termín konverzia patrí k tautonymickým termínom.[1] Používa sa v teórii slovotvorby,[2] v teórii lexikálnej sémantiky, ako aj v gramatike (napr. pri riešení otázky vzťahu medzi aktívnymi a pasívnymi vetami — porov. Ondrejovič, 1980). V tejto štúdii používame termín konverzia na označenie istého vzťahu medzi významami v niektorých polysémických slovách.

1.1. M. Pisárčiková (1980) ukázala, že antonymické vzťahy medzi významami slova (enantiosémia) sa vyskytujú aj pri niektorých slovách v slovnej zásobe slovenčiny, a túto významovú protikladnosť vnútri jedného slovnej konverzii. Na začiatok sa žiada konštatovať, že tak ako v mnohých medzi významami vnútri mnohovýznamových slov sa ukazuje, že pri niektorých slovenských polysémických slovách sa stretáme aj s konverzným vzťahom, takže popri vnútroslovnej antonymii môžeme hovoriť o vnútroslovnej konverzii. Na začiatok sa žiada konštatovať, že tak ako v mnohých iných jazykoch aj v slovenčine sa konverzné významy dajú vyjadriť lexikálne, t. j. rôznymi slovami (napr. *predávať* — *kupovať*, *dať* — *dostať*), gramaticky, t. j. slovnými tvarmi (aktívnym a pasívnym slovesným tvarom), ako aj lexikálnosémanticky, t. j. jediným (mnohovýznamovým) slovom.

2. Z mnohých definícií konverzie za najvypracovanejšiu považujeme tú, ktorú podal J. D. Apresian (1974, s. 261). Podľa neho lexikálne jednotky

[1] Ako tautonymá sa označujú termíny, ktoré sú formálne totožné, ale pomenúvajú odlišné pojmy a majú odlišný obsah (porov. Horecký, 1981)).

[2] V slovenskej lexikologickej literatúre sa rozchádzajú názory pri posudzovaní otázky, či v slovenčine jestvuje konverzia ako spôsob, resp. prostriedok lexikálnej derivácie. Protikladné názory na túto otázku sú zahrnuté aj do učebnice Lexikológia (Ondrus — Horecký — Furdík, 1980)), v ktorej sa na s. 90 píše, že v slovenčine možno hovoriť o sekundárnom využití paradigmy ako slovotvorného prostriedku (teda nie o konverzii), zatiaľ čo na s. 140 sa konštatuje, že v novších vývinových etapách sa v našom jazyku čoraz viac uplatňuje tvorenie slov konverziou.

R a *S* sú v konverznom vzťahu vtedy, ak vyhovujú týmto podmienkam: „(1) výklad významov *R* a *S* obsahuje totožné elementárne predikáty $P_1, P_2 \ldots P_n$, pričom ľubovoľná dvojica typu $P_i \xrightarrow{1} P_j$ vo výklade *R* je prítomná buď v tej istej podobe aj vo výklade *S* (ak *1* je atributívny vzťah), alebo v podobe $P_j \xrightarrow{1} P_i$ (ak *1* nie je atributívny vzťah), resp. naopak; (2) *R* a *S* majú obrátenú štruktúru rolí (alebo aktantov); (3) *R* a *S* sa vzťahujú na rovnaké (hĺbkové) slovné druhy." Autor presvedčivo ukazuje, že na základe tejto definície môžeme spoľahlivo odlíšiť konverziu od synonymie aj antonymie.[3] Relevantnou vlastnosťou konverzív je to, že majú obrátenú štruktúru logicko-sémantických rolí („hĺbkových pádov), čo znamená, že konverzíva majú rovnaký počet totožných rolí (najmenej dve), ale tá istá sémantická valenčná pozícia[4] neviaže na seba tú istú rolu. Obrátená štruktúra rolí konverzných slovesných lexém, ktoré sú referenčne (denotačne) totožné, diferencuje sémanticky tieto lexémy v tom zmysle, že sa prostredníctvom nej rôznym spôsobom ozmysluje označovaná situácia: logický akcent sa kladie pri jednej lexéme na iného účastníka situácie ako pri jej konverznom náprotivku. V prípade vnútroslovnej konverzie takéto presunutie logického akcentu má za následok rozdvojenie významu.

2.1. Východiskový poznatok o konverzii spočíva teda na fakte, že tú istú situáciu možno označiť tak z hľadiska účastníka (situácie) *X*, ako aj z hľadiska účastníka *Y*. Pritom nie je rozhodujúce, či logicko-sémantická rola, ktorá sa pripisuje jednotlivým účastníkom situácie, je vyjadrená explicitne alebo implicitne. Obrátené štruktúry logicko-sémantických rolí sa však vyskytujú aj pri slovesných lexémach, ktoré nie sú referenčne zhodné. Pri niektorých dvojiciach významov tej istej lexémy sa stretávame s obrátenou štruktúrou rolí pri čiastočnej referenčnej zhode, pri iných dvojiciach máme naporúdzi obrátené štruktúry pri referenčnej nezhode (denotáty konverzných párov sú, pravda, v istom vzťahu). Uvedieme príklady vnútroslovnej konverzie, pričom budeme postupovať od prípadov referenčnej totožnosti až k prípadom referenčnej nezhody.

---

[3] Konverzia má, pochopiteľne, blízky vzťah k synonymii aj antonymii, a preto sa niekedy považuje za istý druh synonymie (napr. v štúdii S. Ondrejoviča, 1980, o vzťahu konverzie k aktívno-pasívnym vetám sa hovorí o konverzii ako o osobitnom druhu syntakticko-sémantickej synonymie), inokedy sa konverzia pertraktuje ako jeden z aspektov polaritných sémantických vzťahov (porov. Viehweger a kol., 1977). Môžeme sa tak stretnúť s odlišným posudzovaním toho istého javu. Napr. v citovanej štúdii M. Pisárčikovej (1980) sa hodnotí dvojica *požičať — požičať si* ako príklad slovotvorných antoným, kým S. Ondrejovič (1982) rozoberá túto dvojicu ako konverzné páry, čiže v jeho poňatí tieto slovesá predstavujú osobitný druh syntakticko-sémantickej synonymie.

[4] O sémantickej valencii tu hovoríme v zmysle „valencií slova, ktoré k nemu pripájajú syntakticky závislé slová, pričom každej z valencií zodpovedá premenná vo výklade významu slova" (Apresian, 1974, s. 119—120).

3. „Čistý" typ vnútroslovnej konverzie nachádzame pri polysémických slovesných lexémach, ktoré majú dva významy poukazujúce na ten istý denotát, pričom ich konvertibilné roly sú v príslušných slovesno-menných konštrukciách explicitne vyjadrené. Tento typ vnútroslovnej konverzie reprezentujú významové páry mnohovýznamových slovies *obrásť, vystačiť, hemžiť sa (zahemžiť sa), hmýriť sa (zahmýriť sa), kypieť, zavoňať, vzplanúť, vzblknuť, vyhojiť sa.* Pri slovese *obrásť* sú uvedené dva významy[5]: 1. pokryť sa nejakým porastom, zarásť, 2. pri rastení pokryť, obklopiť. Prvý význam sa realizuje v konštrukcii *Kmeň o b r á s t o l machom*, druhý význam sa uplatňuje v konštrukcii *Mach o b r á s t o l kmeň.* Z porovnania syntakticko-sémantickej štruktúry oboch konštrukcií je zjavné, že treba vychádzať z opačného poradia významov. Pôvodná konštrukcia je tá, v ktorej logicko-sémantický subjekt je v pozícii syntaktického podmetu *(Mach o b r á s t o l kmeň).* Logicko-sémantický objekt v pozícii syntaktického podmetu signalizuje nepôvodnosť konštrukcie *Kmeň o b r á s t o l machom.* (Z takéhoto hľadiska budeme posudzovať aj ostatné prípady, takže pri niektorých slovách poradie konverzných významov sa bude odchyľovať od poradia významov uvedených v SSJ.) Konverzia tu spočíva v tom, že logicko-sémantický subjekt *(mach)* z pôvodnej konštrukcie sa odsúva z pozície gramatického podmetu a na túto pozíciu sa vysúva logicko-sémantický objekt *(kmeň)* z pozície syntaktického predmetu, pričom logicko-sémantický subjekt sa z konštrukcie nevypúšťa, ale sa presúva na miesto syntaktického predmetu.[6] Príklady ďalších konverzných konštrukcií (významy pri jednotlivých slovesách neuvádzame, príkladové konštrukcie spočívajú na významoch, ktoré sú uvedené v SSJ):

v y s t a č i ť (1. a 4. význam podľa SSJ): (1) Lieky mu (pacientovi) *vystačia* do konca týždňa. — (4) Pacient *vystačí* s liekmi do konca týždňa; h e m ž i ť s a: (1) Ľudia *sa* na námestí len tak *hemžia.* — (2) Námestie *sa* len tak *hemží* ľuďmi. (Na námestí *sa* to len tak *hemží* ľuďmi); h m ý r i ť s a: (1) Mravce *sa hmýria* na mohyle. — (2) Mohyla *sa hmýri* mravcami. (Na mohyle *sa* to *hmýri* mravcami.); k y p i e ť: (2) *Kypela* v ňom nenávisť. — (3) *Kypel* nenávisťou; z a v o ň a ť: (1) Turistom *zavoňali* z diaľky fialky. — (2) Turisti *zavoňali* z diaľky fialky; v z p l a n ú ť: (3) *Vzplanula* v ňom zlosť. — (4) *Vzplanul* zlosťou; v z b ĺ k n u ť: (5) *Vzbĺkol* v ňom hnev. — (4) *Vzbĺkol* hnevom; v y h o j i ť s a: (2) Pacientovi *sa* už rany *vyhojili.* — (1) *zast.* Pacient *sa* už *vyhojil* zo svojich rán (k tomuto príkladu porov. výklad v časti 3.2. o tzv. rozštiepenej valencii).

---

[5] Pri uvádzaní významov slovesných lexém sa opierame o slovníkové výklady; porov. Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6. zv.

[6] Vzájomný syntaktický a sémantický vzťah uvedených konštrukcií je analogický so vzťahom medzi aktívnou a pasívnou vetnou konštrukciou (porov. predikáty vo výklade oboch významov: pokryť — pokryť sa). Konštrukcia *Kmeň o b r á s t o l machom* zodpovedá pasívnej vete.

3.1. Do konverzného vzťahu môžu vstupovať aj významy, v ktorých je niektorá z rolí len implicitne zahrnutá. Všimnime si prvé dva významy slovesa *vyžmýkať:* 1. žmýkaním zbaviť niečo kvapaliny, 2. žmýkaním niečo (obyč. vodu) odstrániť, vytlačiť. (Slovesá použité vo výklade týchto významov — *zbaviť, odstrániť* — sú lexikálne konverzíva, v obrátenom vzťahu sú štruktúry menných prvkov na pravej strane príslušných slovesno-menných konštrukcií: *zbaviť bielizeň vody — odstrániť vodu z bielizne.)* Ak vo výklade týchto významov rozložíme význam motivujúceho výrazu (výraz *žmýkať,* ktorý je vo výklade významu vyjadrený výrazom *žmýkaním*), dostaneme tieto opisy významov: 1. *X* pôsobí na *Y* tlakom, usilujúc sa z *Y* vytlačiť *Z* (kvapalinu), 2. *X* sa usiluje vytlačiť *Z* z *Y*, pôsobiac na *Y* tlakom. Tieto opisy ukazujú, že oba významy slovesa *vyžmýkať* sa viažu na situáciu s troma „účastníkmi" (v opise sa odrážajú ako premenné *X, Y, Z*), pričom sa významy odlišujú od seba tým, že štruktúra *X — Z* je pri nich v obrátenom vzťahu. Časť (pravá strana) konštrukcií *Žena v y ž m ý k a l a bielizeň* a Žena *v y ž m ý k a l a vodu z bielizne* je preto v konverznom vzťahu. V prvej konštrukcii je druhý objekt („kvapalina") obsiahnutý vo význame slovesa *žmýkať,* význam slovesa ho teda implicitne zahŕňa. Explicitne je tento objekt vyjadrený v konverznom náprotivku, konštrukcii (1), čo je motivované tým, že v konštrukcii (2) sa logický akcent presúva z objektu „bielizeň" na objekt „voda", pričom presunutie logického akcentu je spojené s konkretizáciou zdôrazneného objektu (implicitný všeobecný objekt „kvapalina" sa konkretizuje pri explicitnom vyjadrení ako „voda" a pod.). Podobné konverzné páry tvoria významy napr. týchto slovies:

v y p r a ť: (1) *vyprať* bielizeň — (2) *vyprať* nečistotu z bielizne; v y š í v a ť: (1) *vyšívať* šatôčku — (2) *vyšívať* monogram na šatôčke; v y p l i e ť: (1) *vyplieť* zeleninu — (2) *vyplieť* burinu zo zeleniny; v y t r i e ť: (1) *vytrieť* ranu — (2) *vytrieť* nečistotu z rany.

Zaraďujeme sem aj dvojicu významov slovesa *pretiecť:* (1) *víno p r e t i e k l o* a (2) *kalich p r e t i e k o ľ,* v ktorých sa explicitne vyjadruje len akcentovaný menný prvok, kým neakcentované dejové zložky — „nádoba" (1), „kvapalina" (2) — sú len implicitne zahrnuté vo významoch slovesa.

3.2. S vnútornou konverziou sa stretáme aj pri slovese *nabrať (naberať) sa.* V konverznom vzťahu sú jeho prvé dva významy: 1. dostať sa, vniknúť niekam (obyč. o tekutine alebo o sypkej hmote), 2. nasiaknuť, naplniť sa. Na základe týchto významov je v konverznom vzťahu reálna konštrukcia (1) *N a b r a l o s a mi vody do topánok* s potenciálnou konštrukciou *„Topánky s a mi n a b r a l i vodou".* Slovníkový výklad ukazuje, že tieto dva významy nemajú rovnakú extenziu (pri prvom význame sa

v zátvorke uvádza, že daný dej sa obyčajne vzťahuje na tekutiny alebo sypké hmoty, kým pri druhom význame takéto obmedzenie nie je). Pretože druhý význam má širšiu extenziu, nemôžeme, pochopiteľne, ku každej konštrukcii so slovesom *nabrať sa* v tomto význame utvoriť konverzný náprotivok. Zo signifikantného, resp. intenzionálneho hľadiska sú teda prvé dva významy slovesa *nabrať sa* v konverznom vzťahu, kým z denotatívneho (referenčného), resp. extenzionálneho hľadiska sa nachádzajú v inkluzívnom vzťahu.

V podobnom extenzionálnom vzťahu sú aj významy vnútri slovies *plznuť* a *přchnuť*. Pri slovese *plznuť* sú uvedené dva významy: 1. strácať srsť (zried. i perie), 2. (o srsti, o vlasoch) padať, vypadávať; extenzionálne sa odlišujú aj významy slovesa *přchnuť:* 1. (o stromoch) strácať listy, (o obilí) strácať zrno, (o kvetoch) strácať lupienky, (o vtákoch) strácať perie, 2. (o listoch a perí) opadávať, opřchať. Na týchto významoch spočívajú dvojice konverzných konštrukcií (1) *Mačka p l z n e.* — (2) *Mačke p l z n e lepkavá srsť*, (1) *Sliepka p ř c h n e.* — (2) *Sliepke p ř c h n e aj to riedke perie.* Význam slovesa *plznuť*, resp. slovesa *přchnuť* implicitne obsahuje prvok „srsť", resp. „perie". Explicitným „holým" vyjadrením týchto prvkov utvoríme konštrukcie s pleonastickým spojením *(Mačke p l z n e srsť, Sliepke p ř c h n e perie).* Redundantnosť týchto implicitných prvkov sa odstráni tým, že sa bližšie určia, špecifikujú, a tak vznikajú reálne konverzné konštrukcie na základe toho, že redundantné implicitné prvky sa zmenia na sémanticky relevantné zložky vetných konštrukcií. Implicitné prvky v konštrukciách (1) sú posunuté do pozadia, propozície sú hierarchizované z hľadiska zasahovaných substancií („mačka", resp. „sliepka"), v konštrukciách (2) sa implicitné prvky posúvajú do popredia, deje sa podávajú z perspektívy týchto prvkov, čiže hierarchizácia propozícií je v obrátenom vzťahu k hierarchizácii propozícií v konštrukciách (1) (k otázke hierarchizácie porov. Mrázek, 1976).

Vzhľadom na to, že konštrukcie (2) možno vyjadriť v podobe *Lepkavá srsť mačky p l z n e, Riedke perie sliepky p ř c h n e,* natíska sa otázka, či tu máme do činenia s dvoma rolami (objekt — subjekt). J. D. Apresian (1974, s. 153—154) v týchto prípadoch hovorí o rozštiepenej valencii. To znamená, že v konštrukciách (2) dvojice menných výrazov reprezentujú jedinú sémantickú valenciu, pričom tento názor majú potvrdiť uvedené konštrukcie s nezhodnými prívlastkami. Znovu však treba zdôrazniť, že konverzia je logicko-sémantický jav, ktorý nemožno posudzovať z hľadiska povrchových štruktúr, ale len z hľadiska logicko-sémantickej štruktúry slovesnej lexémy. Z porovnania syntakticko-sémantickej štruktúry konštrukcií (1) a (2) výplýva, že význam „plznuť", resp. „přchnuť" viaže na seba dve kvalitatívne odlišné sémantické valencie, ktoré sa zreteľne pre-

javia práve v konverzných konštrukciách. Ak by sme považovali štruktúry *Mačka p ĺ z n e. — Mačke p ĺ z n e lepkavá srsť (Lepkavá srsť mačky p ĺ z n e)* za realizáciu všeobecnej štruktúry *(logicko-sémantický) objekt — sloveso,* nemohli by sme vysvetliť, prečo sa tu realizujú dva významy *pĺznuť.* Keby tu sloveso nemalo dva významy, potom by išlo o zovšeobecňujúci *(Mačka p ĺ z n e)* a špecifikovaný *(Mačke p ĺ z n e lepkavá srsť)* spôsob vyjadrovania. V takých prípadoch, pri ktorých sa význam slovesa nerozdvojuje, oprávnene môžeme hovoriť o rozštiepení sémantickej valencie (logicko-sémantickej roly), porov. *Kniha nás z a b á v a svojím humorom. — Humor knihy nás z a b á v a.* Pretože pri slovese *zabávať* niet vnútroslovnej konverzie, dvojica výrazov *kniha — humor* skutočne reprezentuje jedinú rolu. Jestvovanie vnútroslovnej konverzie je tu teda ukazovateľom istej logicko-sémantickej štruktúry slovesnej lexémy.

4. V inkluzívnom vzťahu (pokiaľ sa neodlišujú aj ďalšími významovými prvkami) sú aj denotáty kauzatívnych a nekauzatívnych významov vnútri slovesných lexém. Kým však pri vyššie uvedených príkladoch inklúzia spočívala v tom, že konverzné deje sa upínali na nerovnaký rozsah substancií (napr. „vypĺznuť" (1) sa viaže na „srsť" a „perie", „vypĺznuť" (2) na „srsť", „perie" a „vlasy"), pri slovesách, ktoré majú kauzatívny a nekauzatívny význam, inkluzívny vzťah sa zakladá na tom, že kauzatívny význam obsahuje oproti nekauzatívnemu náprotivku jeden elementárny predikát navyše (predikát *CAUS* — spôsobovať). To znamená, že kauzatívno-nekauzatívne významové páry nevyhovujú podmienkam kladeným na konverzíva (totožnosť elementárnych predikátov, prítomnosť aspoň dvoch zhodných rolí). Napriek tomu tieto významové dvojice sú konverzívami, pretože sprievodným príznakom protikladu *CAUS : NON CAUS* je zmena v perspektíve podania deja. V kauzatívnych významoch sa odráža dej z hľadiska kauzátora, v nekauzatívnych významoch sa premieta dej z perspektívy logicko-sémantického objektu, prostriedku, resp. nástroja, pričom kauzátor deja nie je prítomný, pretože sa dej fixuje vo význame tak, že sa abstrahuje od jeho pôvodcu. Obrátenie štruktúry logicko-sémantických rolí má teda za následok vylúčenie jednej roly (kauzátora) z logicko-sémantickej štruktúry *dej — substancie deja,* takže tu nemôžeme hovoriť o úplnej konvertibilite logicko-sémantickej štruktúry, ale len o neúplnej, čiastočnej. Neúplné, čiastočné obrátenie štruktúry rolí je základom neúplných, čiastočných konverzív. Čiastočné konverzíva tvoria napr. tieto dvojice významov vnútri polysémických slovesných lexém (namiesto opisu významov uvedieme konštrukcie, ktoré jednotlivé významy demonštrujú, mlčky pritom vychádzame z významov opísaných v SSJ):

v s t r e k n ú ť: *Vstrekol* mu vodu do tváre — Voda mu *vstrekla* do tváre; k l i p k a ť: Oči mu *klipkali* — *Klipkal* očami; v a r í r o v a ť: *Varíruje* hu-

dobnú tému — Hudobná téma *varíruje;* r i n č a ť: *Rinčal* reťazou — Reťaz *rinčala;* b ú c h a ť: *Búchal* na dvere — Dvere *búchali;* z v o n i ť *Zvonil* zvončekom — Zvonček *zvonil;* z a b r z d i ť: Vodič *zabrzdil* auto — Auto *zabrzdilo;* v y p r s k n ú ť: *Vyprskol* sliny z úst — Sliny mu *vyprskli* z úst; v y p r a t a ť: Vojaci *vypratali* dedinu — Vojakov *vypratali* z dediny; z h a s n ú ť: *Zhasol* lampu — Lampa *zhasla.*

5. Čiastočne konverzný spôsob lexikálno-sémantického zachytenia istého deja môže byť spojený s metonymiou. Takéto prípady označujeme ako čiastočne konverzné metonymá. Kým vnútroslovné konverzíva, resp. čiastočné konverzíva sa viažu na zhodné, ako aj na čiastočne zhodné deje, čiastočne koverzné metonymá spočívajú na dejoch, ktoré sú v istom vecnom vzťahu. Vo vzťahu čiastočnej konverznej metonymie je napr. 1. a 5. význam slovesa *skrývať:* 1. chrániť pred zrakmi iných zakrytím, uložením do niečoho, 5. mať v sebe, obsahovať niečo, čo nevidieť. Konštrukcie (1) *Hlavu s k r ý v a za vejár* — (5) *Vejár jej s k r ý v a hlavu* ukazujú, že tu ide o vzťah *dej — výsledok deja.* Ďalšie príklady:

z a k r y ť: (1) *Zakrýva* dieťa dekou — (2) Deka *zakrýva* dieťa; l e m o v a ť: (1) *Lemuje* golier kožušinou — (2) Kožušina *lemuje* golier; v e n č i ť: (1) *Venčil* seba samého vavrínmi — (2) Vavríny ho *venčia;* o b o h á ň a ť: (3) *zried. Obohňal* záhradu múrom — (4) *zried.* Múr *obohňal* záhradu; l i c h o t i ť: (1) *Lichotil* jej peknými slovami — (2) Pekné slová jej *lichotili* (t. j. pekné slová sa jej páčia — možný následok 1. deja); z n a č i ť: (1) Smer cesty *značil* šípkami — (2) Šípky *značili* smer cesty; m e r a ť: (2) *Meral* záhradu — (3) Záhrada *merala* X m^2.

5.1. Ak sa čiastočne konverzívny spôsob lexikálno-sémantického zachytenia istého deja spája s metaforizáciou, môžeme hovoriť o čiastočne konverzných metaforách. Deje, na ktoré sa dvojice takýchto významov viažu, sú vo vzťahu podobnosti, resp. sú asociačne spojené. Pravda, ak sa pri metaforizácii zachová úplná štruktúra rolí, stretávame sa s konverznými metaforami. V konverznom metaforickom vzťahu je napr. 1. a 3. význam slovesa *vysypať sa:* 1. sypaním sa z dačoho dostať von, 3. dostať výsyp. Podľa konštrukcie (1) *Jablká s a v y s y p a l i na zem* môžeme utvoriť obraznú vetu *„Vyrážky s a v y s y p a l i na dieťa“,* ktorá je potom konverzná s konštrukciou (3) *Dieťa s a v y s y p a l o* (objekt „vyrážky“ je implicitne zahrnutý vo význame slovesnej lexémy). Konverzné metafory nachádzame aj pri slovesách *vyprášiť, míňať, prekypovať:*

v y p r á š i ť: (1) *Vyprášil* koberec (s implicitným objektom „prach“). — (3) *expr. Vyprášil* jej z hlavy panskú lásku[7] (porov. so slovesom *vyžmýkať* v časti 3.1.); p r e k y p o v a ť: (1) Mlieko *prekypelo.* — (3) *Prekypuje* zdravím (v 1.

[7] Porov. príklad, ktorý je uvedený v SSJ pri význame príslušného hesla: *Teraz je príležitosť, aby v y p r á š i l Hanke z hlavy panskú lásku.* (Krno)

konštrukcii je príslovkové určenie „z nádoby", „vrchom nádoby" implicitne obsiahnuté vo význame slovesa). (Vzťah medzi 1. a 3. významom uvedených slovies je sprostredkovaný ich 2. významom.)

Čiastočne metaforický vzťah možno ilustrovať významami slovesa *zívať:* 1. široko otvárať ústa pri hlbokom pozvoľnom vdýchnutí, čo je príznakom únavy, ospanlivosti, nudy a pod., 2. otvárať sa, byť otvorený do voľného priestoru. Prvý význam obsahuje inkorporovaný prvok „ústami" a z hľadiska „úst" dej zívania sa javí ako „otvárať sa", „byť otvorený". Takáto perspektíva deja je zachytená v konštrukcii s čiastočne konverzným významom (2) *Brána z í v a, otvorená dokorán.*

6. Spoločným príznakom vnútroslovných konverzív, čiastočných konverzív, čiastočne konverznej metonymie a konverznej, resp. čiastočne konverznej metafory je obrátená, resp. čiastočne obrátená štruktúra rolí. Ukazuje sa, že konverzný (čiastočne konverzný) princíp je aj v slovenčine jedným z logicko-sémantických princípov, na ktorých sa buduje sémantická štruktúra (štruktúra semém, významov) polysémickej slovesnej lexémy.[8] Tento princíp sa však neuplatňuje samostatne, ale vždy súbežne s implikačným a similatívnym princípom.[9] Buď je dominantným princípom v spojení s implikáciou — na takomto spojení princípov sa budujú úplné, „čisté" vnútroslovné konverzíva —, alebo je sprievodným princípom implikačného alebo similatívneho princípu — na takto spojených princípoch sa budujú ostatné „nečisté" konverzné významy.

(Úplné) vnútroslovné konverzíva sú vo vzťahu nevyhnutnej vzájomnej implikácie (napr. ak platí, že *kameň o b r a s t i e machom,* potom nevyhnutne platí, že *mach o b r a s t i e kameň,* a naopak), pričom vzájomná diferenciácia významov sa viaže výlučne na princíp konverznosti, čiže jestvovanie dvoch významov vnútri slova je podmienené výlučne zmenou perspektivizácie deja. Čiastočné konverzíva sú vo vzťahu jednostrannej nevyhnutnej implikácie (ak napr. platí, že *niekto r i n č í reťazou,* potom nevyhnutne platí, že *reťaz r i n č í,* ale nie naopak; v opačnom smere je vzťah možnej implikácie), implikácia podmieňuje diferenciáciu významov (v závislosti od smeru implikácie z jednotlivých významov vyplýva príznak —*CAUS* alebo +*CAUS*), ale s touto diferenciáciou je záväzne spojený princíp čiastočnej konverznosti (abstrahovanie od kauzátora deja, ako aj prihliadanie naň záväzne mení perspektivizáciu deja). Logicko-séman-

[8] Logicko-sémantickým princípom rozumieme logický základ vzťahu medzi sémantickými (teda jazykovými) jednotkami.

[9] Implikačným princípom sa rozumie princíp vyplývania, prívlastok *similatívny* vymedzuje princíp pripodobňovania. Za ďalšie logicko-sémantické princípy výstavby sémantickej štruktúry polysémickej lexémy považujeme generalizačný, resp. špecifikujúci princíp (porov. konceptuálne vzťahy medzi významami mnohovýznamového slova v knihe M. V. Nikitina, 1974).

tickým základom, na ktorom sú utvorené čiastočne konverzné metonymické významy, je aj implikácia (nevyhnutná alebo možná), implikujú sa odlišné, ale kontinguitné deje, pričom táto kontinguita (vonkajšie vecné súvislosti medzi denotátmi; porov. Ondrus—Horecký—Furdík, 1980) je spojená s odlišnou perspektivizáciou dejov. Základom čiastočne a úplne konverzných metaforických významov je podobnosť dejov (similatívny princíp), vzťah podobnosti však jestvuje medzi „obráteným" dejom východiskového významu a dejom, ktorý je základom metaforického významu (napr. dej „míňať peniaze" sa z hľadiska „peňazí" javí ako „zanechávať", „opúšťať" toho, kto míňa, a táto perspektíva je zafixovaná v 3. význame slovesa *míňať: Už ju míňa trpezlivosť).*

Literatúra

APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva, Nauka 1974. 360 s.

HORECKÝ, J.: Významové vzťahy v sústave termínov. Kultúra slova, *15*, 1981, s. 321–325.

MRÁZEK, R.: Problematika tzv. hierarchizace propozice. Slovo a slovesnost, *37*, 1976, s. 86–97.

NIKITIN, M. V.: Leksičeskoje značenije v slove i slovosočetanii. Vladimir 1974, s. 53–67.

ONDREJOVIČ, S.: Konverzia a aktívno-pasívne vety. In: Jazykovedné štúdie. 15. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1980, s. 189–193.

ONDREJOVIČ, S.: O niektorých otázkach slovenskej konverzie. Jazykovedný časopis, *33*, 1982, s. 43–51.

ONDRUS, P. — HORECKÝ, J. — FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 47.

PISÁRČIKOVÁ, M.: Vnútroslovná antonymia. In: Jazykovedné štúdie. 15. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1980, s. 213–218.

VIEHWEGER, D. a kol.: Probleme der semantischen Analyse. Berlin, Akademie-Verlag 1977, s. 337–340.

Jozef Pavlovič

PROSTRIEDKY NEGÁCIE V SPISOVNEJ SLOVENČINE

1. Pomenovanie na pozadí protirečenia a protikladnosti predstavuje širokú sémantickú škálu v jazyku. Negácia ako jav predovšetkým morfologický sa uplatňuje v metaforickom vyjadrovaní, zasahuje oblasť tvorenia termínov a v dynamike tvorby nových slov zapadá do takých jazykových vzťahov, ktoré umožňujú vznik lexikálnych neologizmov (Lotko, 1973; Martincová, 1983), okazionálnych a potenciálnych slov, pričom v niektorých štýlových a štylistických rovinách jazyka často supluje posuny významov, aké sa uskutočňujú v metaforickom vyjadrovaní.

Kategorizáciu negácie na lexikálnej rovine v slovenskej jazykovednej literatúre spracovala predovšetkým M. Pisárčiková (1974), vychádzajúc zo základného rozdielu medzi protikladnosťou a protirečivosťou v jazyku. Protikladnosť dáva do súvisu s logickou kategóriou kontrárnosti pojmov, pričom sa z tohto hľadiska tvoria antonymické rady s dvoma členmi, ktoré majú kladný obsah. Protirečivosť v jazyku reprezentujú pojmy, ktoré sa navzájom vylučujú, negujú. Autorka rozlišuje lexikálnu antonymickosť (slová majú rozličné korene) a antonymickosť tvorenú morfologickými prostriedkami alebo slovotvorne. Podrobne spracúva najmä fungovanie prefixálnych antoným so zápornou časticou *ne-* aj *bez-*. M. Pisárčiková konštatuje, že pôsobnosťou predpony *ne-* vzniká vzťah pravej antonymie (dve krajné hodnoty istého radu, medzi ktorými je stredný člen), vzťah čiastočnej antonymie (pri ktorej záporná forma je stredný člen medzi protikladnými členmi) a nulovej antonymie (prefix *ne-* pridáva len holý príznak negovania, popiera obsah slova).

Podrobný obraz o prefixálnom tvorení slov v češtine podala M. Těšitelová (1967), pričom rámec jej skúmania predstavujú substantíva. Autorka tu ukázala celý súbor predpôn fungujúcich pri utváraní substantív a rozdelila ich podľa pôvodu. Do našej práce sme zahrnuli menné predpony domáceho pôvodu, ktoré majú podiel na negácii, a to pravé (nepredložkové) predpony *ne-, pa-, roz-*, a nepravé (predložkové) predpony *proti-* a *bez-*. Z prevzatých menných predpôn, ktoré posúvajú významy slov smerom k zápornému pólu, sú aj v slovenčine živé tieto: *pseudo-, i-/in-, anti-, kontra-, a-/an-, ex-, non-*. Spôsob tvorenia slov pomocou negačných predpôn (vrátane poloafixácie) je veľmi produktívny. Vyexcerpovaný materiál ukázal potrebu zaradiť sem aj niektoré ďalšie prostriedky tohto druhu, najmä prefix *polo-* a poloafixy *tiež-, truc-, kvázi-, hypo-* a taktiež — zhodne s O. Kajanovou (1963) — predponu *de-* s variantom *dez-*. Vlastné negačné prostriedky a tie, ktoré sa k negácii len blížia, na konkrétnom jazykovom materiáli ukazujú, ako sa jazyk pomocou negácie obohacuje o nové možnosti vyjadrovania boja protikladov vládnúcich vo svete, ale aj na zložitosť ich vyjadrovania, významovú diferencovanosť a rozsah ich platnosti v jazyku.

2. V antonymických odvodeninách býva základný vzťah protikladnosti vyjadrený morfémou *ne-* najčastejšie pri prídavných menách. Pomocou morfémy *ne-* sa vyjadruje opak toho, čo je vyjadrené základovým pomenovaním *(trpezlivý — netrpezlivý, šťastný — nešťastný)* alebo neprítomnosť typickej vlastnosti *(nealkalický roztok* — t. j. roztok neobsahujúci alkálie). V hovorenom jazyku i v jazyku umeleckej literatúry sa však protiklad k slovám s kladným obsahom tvorí aj na zjemňovanie výrazu. Vzniká tak početná skupina eufemizmov (zjemňujúcich slov), ktorými

možno nahradiť najmä spoločensky drsné či inak nepríjemné názvy predmetov, javov, dejov alebo vlastností. Nahrádzajú sa nimi vulgárne slová (*nečin, nečistota* namiesto *špina, hnus* a pod.), kliatby (*nerozumný, nemúdry* namiesto *hlúpy, sprostý*), tabuové slová a výrazy (*nepriateľ* namiesto *diabol, satan; nepoctivá* namiesto *prespaná*). Zjemnenie výrazu negáciou sa využíva aj vtedy, keď hovoriaci nechce vyjadriť svoje záporné hodnotenie jednoznačne, ale zdržanlivo. Pri tomto druhu negovania k základnému protikladnému slovu s iným základom ako má kladné slovo vznikajú priame alebo opisné synonymá (k *zlý* synonymum *nedobrý*, k *škaredý* synonymum *nepekný* atď.). V umeleckej literatúre sa slová s predponou *ne-* hojne využívajú v štylistickej a rétorickej figúre litotesu; použitím negácie náprotivku istého výrazu sa výraz zmierňuje, napr. výraz *nemladý* namiesto výrazu *starý* má význam „nie celkom starý". Ak ho použijeme namiesto výrazu *mladý*, má význam „nie celkom mladý". V tomto vzťahu sa slovo so záporom stáva iba stredným členom medzi dvoma krajnými bodmi *mladý* — *starý*, preto tu treba hovoriť o čiastočnom antonyme k významu slova *mladý* (porov. Pisárčiková, 1974). Negácia vo funkcii litotesu otvára nové vyjadrovacie možnosti, hoci zjemnenie v jazyku funguje aj cez opisné, niekedy frazeologizované výrazy. Proti litotesu v negácii, kde možno význam slova obmieňať na úrovni jedného slova, sú viacslovné opisné výrazy akoby v nevýhode, lebo sa stávajú klišéovitými, ako je to v súčasnosti napr. s výrazom *skôr narodený* („starý"). Jednoslovný výraz možno obmieňať v bezprostrednom kontextovom prostredí.

Predpona *ne-* ako významovo modifikačný činiteľ v jazyku vstupuje aj do metaforických vzťahov. Veľmi produktívny je slovotvorný typ s využitím negácie, ktorý sa premieta do jazyka cez synekdochický princíp pars pro toto (časť za celok), a to najmä pri substantívach, ktorými sa vyjadruje členstvo osôb v antropologických, etnických, sociálnych skupinách, ďalej v spoločenských, politických, náboženských a v iných organizáciách. Reprezentuje ich všeobecné substantívum *nečlen* s významom „kto nie je členom nejakej skupiny, organizácie ap." Synekdochický princíp tu funguje na rovine protirečenia pojmov, nie na rovine ich protikladnosti. Pomocou záporu sa tu netvorí antonymický náprotivok, ktorý by mal protikladnú sémantiku, ale sa vymedzuje pomer čiastočnej a celkovej platnosti, resp. neplatnosti istej vlastnosti, ktorá je kritériom začleňujúcim jej nositeľa k istej vytypovanej skupine: dobre to vidieť na slove *nekomunista*, ktorým sa označuje osoba len organizačne nepatriaca ku komunistom. Takto sa tvoria záporné všeobecné mená typu *nekresťan, nestranník, neroborník, nevojak*, využívané najmä v administratívnom a publicistickom štýle, aj vlastné mená typu *Neslovák, Neslovan*.

V logickom rade sa zápornou morfémou *ne-* obsah pomenovania nepopiera celkom, ale popiera sa iba na nižšom stupni. Doklady na tento typ ukazujú zväčša na slová zo skupiny označení povolania. Tu sa záporom popiera iba profesionálny charakter vykonávanej činnosti v danom povolaní. Nevylučuje sa v nich však platnosť vlastnosti reprezentujúcej oblasť záujmov a amatérstva; napr. k výrazu *herec* je záporná podoba *neherec*. Záporným pomenovaním sa z významov slova *herec* vylučuje iba význam „osoba, ktorá je hercom z profesie". Zápor však nevylučuje rozsah pomenovania s významami „amatérsky herec" a herec v prenesenom význame, teda „ten, kto niečo predstiera, hrá". Explicitne sa to vyjadruje vo vete vyexcerpovanej z časopisu Výtvarníctvo, fotografia, film: *Schopnosť realizovať vonkajšiu a vnútornú akciu hercov a neprofesionálnych hercov, čiže n e h e r c o v* . . . Najviac dokladov na tento typ sme našli v publicistickom štýle (doklady sú z tlače):

Tento program je kratší, je zrozumiteľný aj *neprogramátorovi*. — Objasnenie metodických otázok môže byť prínosom najmä pre počítačových odborníkov (resp. ďalších odborníkov — *nepsychológov*). — Okrem toho pocity *nefotografa* rovnako ako unáhlené city. — A tu si aj *neekonóm* zráta, že by bolo lacnejšie dovážať teflon ako hotové výrobky z neho.

Z výrobkov istého druhu možno vyčleniť skupinu takých dvojslovných názvov so záporom, ktoré teoreticky síce môžu mať kladný náprotivok v atribúte, ale zvyčajne sa v jazyku nepoužíva, pretože celý atribút vypadúva ako redundantný prvok. Obyčajne je ním dejové adjektívum, od ktorého sa v tomto type pomenovaní podstatné meno stáva nezávislým. Mená so záporom v atribúte sú potom „nezávislé" od kladného člena dvojice. Ich nezávislosť je daná jednak tým, že kladný člen býva zvyčajne jednoslovný (vyjadruje genus) a záporný člen dvojslovný (pričom atribút vyjadruje species). Ide o pomenovanie typu *nekvasený chlieb*. Kladný člen dvojice je *kvasený chlieb*, ale zvyčajne sa v rámci jednej logickej kategórie používa len pomenovanie *chlieb*. V zápornom člene dvojice adjektívum *nekvasený* nadobúda isté „kladné" hodnotenie, pretože sa ním už špecifikuje istý samostatný druh chleba. Tento typ adjektív je obmedzený na malú skupinu názvov výrobkov bežne používaných v domácnosti; tu sa vo všeobecnosti ustupuje od tohto typu k tendencii tvoriť bezzáporové názvy. Typickým názvom tohto druhu so záporom je dvojslovný názov *nepečený múčnik*. Takto sa v knihe A. Marienkovej Mladá kuchárka (2. vyd., 1967) nazývajú niektoré druhy zákuskov, ktoré nie sú pripravované pečením, ale napr. varením (karamelky), pražením (slané syrové šišky) alebo úpravou za studena (figová saláma, oblátkové rezy). V spojení *nealkoholické nápoje*, hoci formálne ide o rovnaký druh pomenovania ako *nekvasený chlieb*, je v kladnom člene potrebný aj kladný atribút *alkoho-*

lické (nápoje); tu ešte negácia funguje v rámci jednej logickej kategórie v antonymickom vzťahu.

V pomenovacích typoch *neherec* a *nekvasený chlieb* sa význam predpony *ne-* blíži k zápornej častici *nie: nie herec, nie kvasený* (iný). To, že celý novoutvorený výraz nadobúda aj napriek záporu kladné hodnotenie, súvisí s novou onomaziologickou štruktúrou pomenovania, ktorá sa už vymkla predchádzajúcej kladnej štruktúre. Kladný význam nadobúdajú aj tie pojmy so zápornou predponou *ne-*, ktoré nemožno spätne zmeniť na kladné bezprefixálne podoby; negácia sa tu lexikalizuje: *nezmar, netata* (druh borievky), *neresť, neplecha, nekrstenec, nehoda, neduh, nedochôdča, nerast, neschopenka, nespratník, nebožtík, nepodarok.*

Ďalším sémantickým kritériom signalizujúcim lexikalizáciu je jestvovanie antonymických vzťahov. Na základe osobitostí antoným možno napr. určiť, kde záporná morféma nefunguje ako element vytvárajúci antonymickú dvojicu a kde je iba nositeľkou holého negovania, príp. má úplne odlišnú funkciu. Pri tvorení antonymických dvojíc treba rozlišovať vlastné antonymá od čiastočných antoným. Antonymami sa vyjadruje protikladnosť dvoch krajných bodov, kým medzi čiastočnými antonymami záporný člen nikdy nie je krajným bodom. M. Pisárčiková (1974) takýto člen považuje za stredný člen protikladnosti vyjadrenej krajnými členmi *(mladý — nemladý — starý).* Tu sa negáciou nevytvára synonymum k jednému z členov antonymickej dvojice *(starý),* ale pomocou záporu sa vlastne ruší sémantika záporného člena a na pozadí záporu vyjadreného lexikálne pomocou slov s rozličnými koreňmi vzniká nová logicko-sémantická kategória, ktorá vlastnosť nielen pomenúva, ale určuje aj mieru jej platnosti: *nemladý* = nie veľmi mladý, nie veľmi starý.

Negácia sa vo veľkej miere využíva v hovorovej reči a v jazyku umeleckej literatúry aj vtedy, keď sa ňou netvoria antonymá, ale sa využíva možnosť tvoriť protirečivé pojmy. Tak vzniká množstvo slov v rečových prejavoch, ktoré sú typické pre individuálne rečové akty a najčastejšie vznikajú ako slová charakteristické pre individuálnu autorskú stratégiu v umeleckej literatúre. Takéto slová možno považovať za okazionalizmy. Hranicu medzi okazionalizmami so záporom a potenciálnymi zápornými slovami nie je možné celkom dobre stanoviť. Negácia sa zväčša uplatňuje už na jestvujúcich slovách (aj s možnosťou potenciálnych), pretože jej podstatou je popierať niečo jestvujúce. Pravda, negovať možno aj okazionálne slová. Možnosť zaradiť isté slovo z hľadiska negácie k okazionálnym alebo potenciálnym slovám súvisí skôr s možnosťou ich negovateľnosti. Niekedy možno opísať skôr situáciu, v ktorej isté slovo vzniká, ako opísať jeho význam. Slová ako *neautobus, nepodchod* majú význam závislý od kontextu a mimojazykovej skutočnosti. Vidieť to napr. z takejto situácie:

V noci čakajú na autobusovej zastávke dvaja ľudia. V diaľke sa zjavia svetlá približujúceho sa vozidla. Jeden z nich povie: „Už nám ide *autobus*". Vozidlo sa priblíži k čakajúcim natoľko, že ho vedia identifikovať. — Je to nákladné auto. Druhý povie: „*Neautobus.*" V danej situácii slovom *neautobus* vyjadril, že po ceste išlo niečo iné ako autobus. Význam slova *neautobus* sa blíži k významu *nie autobus* (niečo iné).

Inou podmienkou vzniku okazionálnych slov môže byť aj čisto jazyková skutočnosť inej onomaziologickej štruktúry, napr. syntaktická konštrukcia. Ide o konštrukcie typu *podchod — nepodchod,* ktorými sa vyjadruje modálny (kritický) postoj hovoriaceho ku konaniu iných ľudí: *P o d c h o d — n e p o d c h o d, skrátili si cestu krížom cez Trnavskú ulicu.* Na tento typ konštrukcií upozornil G. Horák (1981), vychádzajúc z novšej prózy. Našu excerpciu sme zamerali na publicistické texty, kde sa rozlučovacia antonymická konštrukcia využíva aj z úsporných dôvodov (doklady sú z bratislavského Večerníka):

Víkend — nevíkend, centrálna stavba mládeže v Bratislave zajtra oddychovať nebude. — *Narodeniny — nenarodeniny,* ráno o druhej nastupuje do šichty. — Lenže *papiere — nepapiere,* pohodlnejšie bolo Ľudovítovi potĺkať sa... — ..*jubilant — nejubilant,* neviem, ako to dopadne.

Hovorový je doklad na tento typ konštrukcie so skratkovým slovom: *M D Ž — n e - M D Ž, skúšam.* Treba súhlasiť s G. Horákom, že lexikálne obsadenie rozlučovacej konštrukcie tohto typu je v jazyku takmer neobmedzené, keďže v nej možno uplatniť všetky druhy slov a ich tvary i združené pomenovania. Ukazuje sa, že tieto konštrukcie môžu jestvovať aj mimo dialógu, vo všeobecnej gnómickej forme. Z hľadiska negácie nás v nich zaujíma predovšetkým slovo utvorené predponou *ne-.* Keďže napr. slovo *nepodchod* je viazané na syntaktickú konštrukciu a nemôže jestvovať samostatne, treba ho považovať za okazionálne slovo. V terminológii pri potrebe vyjadriť jednoslovným alebo dvojslovným výrazom neprítomnosť nejakej základnej vlastnosti veci, látky a pod. vznikajú na základe negácie lexikálne neologizmy, majúce vždy kladnú dvojicu *(kovy — nekovy, ropné — neropné palivá, alkalické — nealkalické zlúčeniny, objemová — neobjemová práca, akordické — neakordické tóny, podmienený — nepodmienený reflex, produktívny — neproduktívny typ).* Veľmi početná je skupina nových odborných názvov zakončených na *-osť, -nie:*

necitlivosť, nejednoznačnosť, nenormálnosť, nepresnosť, nepretržitosť, neprítomnosť, neredukovateľnosť, nerovnomernosť, nerovnosť, nespojitosť, nestálosť, neurčitosť, nezápornosť; nedoplnenie, nenaplnenie, nesplnenie, nevykonanie.

Trocha netypický príklad na to, ako sa z potenciálnych slov stávajú

lexikálne neologizmy, je slovo *neja*. O jeho netypickosti svedčí najmä pravopisná rozkolísanosť. V odborných publikáciách sme našli jeho viaceré podoby. Vo Filozofickom slovníku (1974) sa na s. 230 v hesle *Ja* (vo filozofii) uvádza záporná podoba *nie-ja*. V diele J. G. Fichteho, ktoré vyšlo u nás pod názvom Výber z diela, nachádzame obidve podoby s veľkým začiatočným písmenom, ale z negatívnej podoby sa vytráca spojovník *(Neja)*. Tento prípad je zaujímavý preto, lebo z osobných zámen sa zvyčajne netvoria záporné podoby; v tomto prípade celé pomenovanie nadobúda novú (filozofickú) sémantiku. Slová *Ja* i *Neja* sú tu vlastne substantíva:

Ak je *Neja* pre *Ja* reálne a — čo je to isté — ak ho *Ja* kladie ako reálne, čoho možnosť a spôsob sme vysvetlili, tak ... *Ja* môže dozaista klásť aj seba ako čosi, čo určuje ... onú kladenú realitu (s. 64). — Tak musí byť ono *Neja* samo účinkom *Ja*, a to absolútneho (s. 68). — Lebo *Neja* je celkom protikladné *Ja*. Čo je *Neja*, to nie je *Ja* (s. 68). — Našiel sa tým, ako sa požadovalo, aj dôvod možnosti vplyvu *Neja* na *Ja* v samom *Ja* (s. 90). — *Ja* potrebuje ešte osobitný impulz zo strany *Neja* (s. 92). — V snahe *Ja* sa zároveň kladie protisnaha *Neja*, ktorá je s prvou v rovnováhe (s. 97).

Uvedené príklady ukazujú, že jazykový prvok *Neja* má základné postavenie. Nemožno ho teda jednoznačne hodnotiť ako okazionalizmus. Jeho formálna stránka má odraz v slovotvornom type terminologických substantívnych antoným s predponou *ne-*, a keďže ide o umelo utvorený náprotivok, ktorý vznikol na základe vedeckej metafory, chýba stredný člen radu. Novoutvorené substantívum *Neja* má kategoriálny charakter v nemeckej idealistickej filozofii.

Predpona *ne-* pri vyjadrovaní záporu nie je osihotená. Absencia kladnej vlastnosti sa vyjadruje aj nepredložkovou predponou *pa-*, ktorou sa ku kladnému slovu obyčajne pridáva hodnotenie „nepravý", napr. *pazvuk, pakľúč*. Tento typ sa ľahko lexikalizuje *(paroh, pastopa, parovina)*. Živý je najmä v botanickej nomenklatúre. Niektoré slová utvorené pomocou predpony *pa-* majú štylistické zafarbenie hanlivosti *(paumenie, paveda)*.

3. Z domácich prostriedkov stojí najbližšie k predpone *ne-* predložková predpona *bez-*. Označuje sa ňou neprítomnosť istej vlastnosti *(bezdevízový, bezzubý, bezprašný, bezobsažný)*. Na priblíženie záporného významového pólu slúži predložková predpona *proti- (protialkoholický, protilátka, protijadrový, protiprávne)*.

4. Na tvorení negácie a opozície sa obzvlášť živo zúčastňujú aj prevzaté menné predpony. O. Kajanová (1963) hovorí o troch prevzatých predponách s variantmi: *a-/an- (amorálnosť, analfabetizmus), i-/in- (ilegálny, inaktívny), de-/dez- (dehonestácia, dezinformácia)*. Tu treba spomenúť aj predpony, ktoré vystupujú v slovotvornej funkcii poloafixov. Sú to pro-

tetické morfémy latinských a gréckych slov nejestvujúce v našom jazyku ako samostatné lexikálne jednotky: *pseudo-, anti-, kontra-, non-, kvázi-, hypo-*. K prevzatým predponám patrí tiež predložková predpona *ex-*.

4.1. Poloafix *pseudo-* má najčastejšiu funkciu vyjadrovať nepravosť, nepôvodnosť v prevzatých slovách: *pseudogotika, pseudoklasicizmus, pseudorománsky, pseudodemokracia, pseudohumanizmus.* Neraz možno len podľa kontextu odlíšiť pomenovania so štylistickým odtienkom pejoratívnosti. V spojení s domácimi slovnými základmi sa odtienok irónie a pejoratívnosti vynára častejšie *(pseudoslužba, pseudochoroba, pseudoumelec, pseudoumenie),* hoci mnohé z nich sa začínajú uplatňovať v odbornom jazyku, najmä v oblasti umenovedy a literárnej vedy, kde sú neutrálnymi slovami *(pseudoštýl, pseudopreklad, pseudosymetria, pseudogotický).*

4.2. Kým poloafix *pseudo-* inherentne zahrnuje aj tendenciu dosahovať záporný pól, poloafix *kvázi-* je zameraný skôr na kladný pól, a tak sa pri ňom predpokladá, že hodnotenie veci, ktorá ňou je len podmienečne, len „akoby, približne, takmer" vychádza zo záporného stanoviska. Slová s časťou *kvázi-* sa využívajú na vyjadrenie irónie (porov. aj sufix *akoby-*), ale našli sme ich aj v terminologickej sústave A. Popoviča a kol. (1983) Originál/Preklad (napr. *kvázimetatext*). V odbornom vyjadrovaní o záporné stanovisko nejde, záleží tu teda na komunikačnej sfére.

4.3. Predpona *ex-* prevzatá z latinčiny vyjadruje, resp. aj modifikuje všeobecný zápor *ne-* vo významoch „bývalý", „niekdajší", „zvrhnutý" atď. Novoutvorené slová s predponou *ex-* výrazne asociujú časovú predstavu na osi prítomnosť — minulosť, pričom minulosť vyvolávajú „kladné" podoby slov. Predpona *ex-* sa obyčajne používa pri cudzích alebo prevzatých menách z okruhu zúženého na štátnikov alebo funkcionárov z rozličných oblastí. Zväčša ide o pomerne známe slová, ako sú *exminister, exkráľ, excisár, exmajster.* Príležitostne sa predpona *ex-* spája aj s domácimi slovnými základmi *(exmanželka, expriateľ, exriaditeľ, exzástupca, exvedúci).* Vznikajú tak hybridné zloženiny, ktoré zároveň nadobúdajú aj expresívny ráz.

4.4. Predpona *non-* (z latinčiny) má význam totožný so slovenským *ne-, nie-*. V slovenčine sa vyskytuje v adaptovaných prevzatiach *(nonkonformnosť, noninfekcia, nonintervencia, . . .)* alebo spolu so slovenským základom, ktorý sa bežne spája aj s predponou *ne-* v istých vecných súvislostiach. Vzniká tak možnosť variovať domácu predponu *ne-* najmä v tých oblastiach používania, v ktorých by mohla nastať nežiadúca kolízia špecifikovaných významov s nešpecifikovanými ustálenými významami. V literárnokomunikačnej teórii sa napr. používa pomenovanie *nonhodnota* na texty, ktoré môžu byť hodnotou v ekonomických vzťahoch (distribúcia s knihou), príp. vo vymedzenom čitateľskom okruhu, ale nemôže byť hod-

notou pre tzv. diskurzívneho čitateľa, lebo jeho kritérium hodnotenia je širšie (týka sa najmä estetickosti textu).

4.5. Paralelne s domácim afixom *proti-* sa používa cudzia predpona *anti-*. Širšie uplatnenie má v oblasti politického života a niektorých vedných odborov. Pomocou nej sa tvoria názvy politických a ideových smerov, názvy ich stúpencov a odporcov rozličných hnutí *(antisocialista, antidemokratizmus, antifašistický)*, ďalej sa uplatňuje v niektorých novoutvorených názvoch z oblasti prírodných vied *(antihmota, antičastica)*, v oblasti lekárstva a farmácie *(antialergikum, antibiotikum)*. Vyhovuje pri pomenúvaní v rozličných štruktúrach a systémoch, v ktorých je potrebné vyjadriť náprotivok, protichodnosť, protirečivú situáciu a pod. *(antihrdina, antidráma, antidaktyl, antiklinála, antinómia* atď.).

4.6. Poloafixom *kontra-* sa označuje to, čo je namierené proti niečomu *(kontrakultúra, kontrašpionáž, kontrarevolúcia)*, alebo čo je vo vzťahu protichodnosti, resp. čo je oproti umiestnené alebo má hodnotu náprotivku v nejakom systéme *(kontrapunkt, kontraalt, kontradikcia, kontrafaktúra)*.

4.7. Na vyjadrenie nedostatku, zníženia, zmenšenia sa v zložených slovách, spravidla prevzatých, uplatňuje pôvodne grécky poloafix *hypo-* (opak *hyper-*): *hypoglykémia, hypovitaminóza, hypokortikalizmus*. Tu už je menšia funkčná spojitosť s negáciou, vlastne negácia sa tu vyjadruje len v závislosti od analógie približovania sa už nie k záporu, ale k nulovej hodnote. Sémantický obsah zložení tohto typu sa zužuje len na spektrum čiastočnej negácie, aj to len sprostredkovane. V tejto súvislosti možno uviesť aj domácu predložkovú predponu *mimo- (mimojazykový)* a prevzatú predponu *extra- (extralingvistický)*.

5. Vo vyjadrovaní záporu má miesto produktívna bezpredložková predpona *polo-*. Pripája sa k substantívam, adjektívam a adverbiám. Platnosť vlastnosti sa týmto prefixom zoslabuje čo do miery, pričom nejde o polovičnú, ale o neurčitú mieru. Napríklad prídavné meno *polomŕtvy* nemožno interpretovať ako „z polovice mŕtvy". Hoci mnohé slová s *polo-* sa terminologizovali (napr. *polovodič, polomer, polohodváb, polodrahokam*), niektoré slová utvorené týmto prefixom nadobúdajú pejoratívny ráz: *polointeligent, polovzdelanec, poloumelec, polomanžel*. V niektorých z nich je vnútorné prirovnanie: *polokňaz* — skoro ako kňaz, *poloboh* — tváriaci sa ako boh (neberúc do úvahy význam z gréckej mytológie).

6. V publicistike a v hovorenom jazyku sa vo funkcii zápornej polopredpony uplatňujú aj niektoré príslovky (t r o c h u: *trochuvedec, trochurežisér)* a spojky (a k o b y: *akobyčašník, akobyzábava*), ktorými sa obsah kladného slova popiera s ironickým zámerom. Spomedzi týchto prostriedkov treba osobitne spomenúť poloafix *tiež-* (pôvodná častica *tiež*). V spojení so základom sa ním ironicky hodnotia veci a osoby, ktoré sú neprávom

pričlenené k tomu, čo vyjadruje odvodzovací základ. Synonymum poloafixu *tiež-* je opisný výraz „nepravý, falošný", ako to vidieť z príkladov: *tiežkritika, tiežčlovek, tiežmotto, tiežpekár, tiežvodič* (šofér).

7. Poloafix *truc-* je významom blízky predložkovej predpone *proti-*. Tvoria sa ním mechanické zrazeniny so substantívami. V Slovníku slovenského jazyka IV (1964) je na s. 598 zachytené slovo *trucnávrh* (so synonymom *protinávrh*). Slovník cudzích slov zachytáva slovo *trucrobota*. V troch dokladoch z tlače sa vyskytuje slovo *trucpodnik*. Časť slova *truc-* význam slova *podnik* (vo význame „podnikanie, akcia, čin") celkom neneguje, iba naplňa význam nového slova protirečivým obsahom:

Po rozhovore s vami som si bola istá, že *trucpodniky* sú nanič (Nedeľná Pravda). — A vyrábala také nepremyslené *trucpodniky*, že... (Večerník). — *Trucpodnik* proti mne (Večerník).

8. Skúmaním prostriedkov negácie sme zistili, že na tvorení pojmov so záporným hodnotením sa zúčastňujú domáce predpony *ne-, bez- pa-, roz-, proti-, polo-, tiež-, akoby-, trochu-, truc-, mimo-* a prevzaté predpony *pseudo-, i-/in-, anti-, kontra-, a-/an-, ex-, non-, kvázi-, hypo-, de-/dez-, ex-, extra-*, pričom majú rozličné funkcie v jazyku. Na základe týchto funkcií konštatujeme, že niektoré jazykové prostriedky sa k zápornému hodnoteniu pojmov iba približujú, k nemu smerujú, alebo ho totálne vyjadrujú.

Literatúra

FICHTE, J. G.: Výber z diela. Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1981. 528 s.
HAJIČOVÁ, E.: Negace a presupozice ve významové stavbě češtiny. Praha, Academia 1975. 168 s.
HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 148 s.
KAJANOVÁ, O.: K využitiu záporu v slovenskej terminológii. Československý terminologický časopis, 2, 1963, s.22—25.
LOTKO, E.: Lexikální negace v současné češtině. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1973. 101 s.
MARTINCOVÁ, O.: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha, Universita Karlova 1983. 160 s.
PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 323 s.
PISÁRČIKOVÁ, M.: Prefixálne antonymá so zápornou časticou *ne-* v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 12. Peciarov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 183—193.
POPOVIČ, A. a kol.: Originál/Preklad. Bratislava, Tatran 1983. 368 s.
POŠTOLKOVÁ, B. a kol.: O české terminologii. Praha, Academia 1983. 132 s.
TĚŠITELOVÁ, M.: Útvary předponové čistého typu. In: Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1967, s. 695—728.

Ferdinand Buffa

SYSTÉMOVÁ A NESYSTÉMOVÁ SLOVOTVORNÁ DIFERENCIÁCIA NÁREČÍ

1. Ako je známe, charakteristickým znakom nárečových javov je ich geografická diferenciácia, ktorá sa uplatňuje vo všetkých jazykových plánoch. Súčasný systematický výskum našich nárečí — najmä v súvislosti s Atlasom slovenského jazyka — nám poskytuje dostatok materiálu o tom, že isté zemepisné nárečové znaky môžu byť spoločné pre celú skupinu jazykových jednotiek alebo sa týkajú jednotlivých izolovaných prvkov (slov). Ako príklad na prvý typ geografickej diferenciácie, ktorú budeme (z nedostatku vhodnejšieho pomenovania) označovať ako systémovú, možno uviesť diferenciáciu hláskových alebo tvaroslovných javov v nárečiach. Prejavuje sa tak, že napr. v tej oblasti slovenských nárečí, kde niet fonologickej kvantity, všetky pôvodne dlhé samohlásky sa vyslovujú krátko. Podobne sa napr. v nárečiach s tzv. dzekaním zmenili pôvodne mäkké spoluhlásky *ď, ť* (pravda, v rozličnom rozsahu) na *dz, c*. Ďalej napr. v daktorých nárečiach je v gen. sg. pri vzore *ulica* prípona *-i* (ako pri vzore *žena*), takže tam všetky substantíva žen. rodu zakončené na *-a* majú v uvedenom páde jednotnú príponu *-i (-y)*. Ako príklad na druhý typ diferenciácie možno uviesť typické lexikálne rozdiely, pri ktorých skoro každá zemepisne diferencovaná lexikálna jednotka má svojské areálové rozšírenie. Prvý, systémový typ diferenciácie sa týka celých javov, najmä hláskoslovných a tvaroslovných, druhý, nesystémový typ nárečovej diferenciácie má singulatívny charakter, lebo sa týka jednotlivých (izolovaných) slov a najmä ich lexikálneho významu. (Podotýkame, že aj tento druhý typ diferenciácie sa môže manifestovať na hláskoslovných javoch; napr. pri viacerých tzv. jerových striedniciach nárečová diferenciácia je pri jednotlivých slovách úplne osobitná, samostatná; porov. Atlas slovenského jazyka I, mapy na s. 19—66.) V našom príspevku sa pokúsime ukázať, že oblasť tvorenia slov v nárečiach poskytuje príklady tak na prvý, ako aj na druhý typ diferenciácie. Celkove sa zdá, že v nárečovej slovotvorbe prevažujú prípady diferenciácie druhého typu, čo azda súvisí s tým, že oblasť tvorenia slov viac inklinuje k lexike ako k morfológii (pre ktorú sú zvlášť typické systémové nárečové diferencie; porov. Atlas slovenského jazyka II).

2.1. Pokiaľ ide o systémový charakter slovotvornej nárečovej diferenciácie, sú to predovšetkým také rozdiely medzi jednotlivými nárečovými mikrosystémami, ktoré súvisia s výskytom istého slovotvorného typu (ako základnej slovotvornej jednotky) iba v istom nárečí, kým v inom, resp.

v iných nárečiach sa tento slovotvorný typ nevyskytuje. Tak napr. iba v strsl. a zsl. nárečiach sú známe desubstantívne názvy miesta so sufixom *-ín (kurín, plevín)* a podobne aj expresívne názvy osôb so sufixom *-aj (pobehaj, táraj)* alebo osobitné formy slovies na vyjadrenie opakovanosti slovesného deja *(spávať, robievať, obedúvať)*. Ďalej iba v strsl. nárečiach sú deminutíva od muž. substantív so sufixom *-ec (mešec, pitvorec)* a žen. substantív so sufixom *-ica (izbica, dievčica)*. Iba vo vsl. nárečiach sú expresívne názvy osôb so sufixom *-ať (bruchať, čerevať)* a názvy žien zakončené na *-aňa (Hatalaňa, Mikaňa)*.

Medzi systémové slovotvorné diferencie zaraďujeme aj také prípady, v ktorých sa istý slovotvorný typ síce vyskytuje iba v niektorých nárečiach, ale v iných nárečiach je z takéhoto typu známych len niekoľko odvodenín (dve, tri), ktoré sa sem dostali pravdepodobne ako lexikálne výpožičky alebo sú to zvyšky zo slovotvorného typu, ktorý bol kedysi živý aj v týchto nárečiach. Ide nám o prípady, ako sú napr. strsl. a zsl. hromadné názvy vecí so sufixom *-ie (trnie, perie)*, ďalej deverbatívne názvy so sufixom *-ivo (dojivo, kurivo)*, názvy činnosti so sufixom *-ot (brechot, cengot)*, deadjektívne expresívne názvy osôb so sufixom *-áň (štrbáň, krpáň)*. Vo vsl. nárečiach je z uvedených slovotvorných typov iba niekoľko slov, takže o plnohodnotnom slovotvornom type tu nemožno hovoriť.

2.2. K nesystémovej slovotvornej nárečovej diferenciácii by sme zaradili také rozdiely, ktoré vznikli ako dôsledok rozličnej produktívnosti istých slovotvorných typov v jednotlivých nárečiach. Prejavuje sa to obyčajne tak, že určitý slovotvorný typ je v istom nárečí zastúpený značným počtom derivátov, kým v inom nárečí je z tohto typu oveľa menej odvodenín. V oboch týchto nárečiach je teda určitý slovotvorný typ známy, ale jeho lexikálna distribúcia ako dôsledok rozličnej produktívnosti sa v nich nezhoduje, takže popri mnohých spoločných odvodeninách sa vyskytujú aj také paralelné slová uvedeného typu (t. j. slová s totožnou základovou lexémou), ktoré sa odlišujú v sufixoch. Ako príklad možno uviesť situáciu pri muž. deminutívnych substantívach: typ so sufixom *-ík* je najviac zastúpený v strsl. nárečiach (s presahom do susedných zsl. nárečí), kým v zsl. a vsl. nárečiach sú časté paralelné podoby so sufixom *-ek/-ok*. V dôsledku toho popri množstve deminutívnych foriem spoločných všetkým slovenským nárečiam je aj značný počet jednotlivých slov s rovnakým slovotvorným základom, ale s odlišným sufixom. Sú to diferencie typu *vtáčik — vtáček, háčik — háček, pásik — pásek* atď.

Diferencie podobného druhu, t. j. pri jednotlivých slovách, sú aj pri deminutívach ženského rodu, prejavujúce sa v konkurencii odvodenín so sufixom *-ička* (typickým pre strsl. nárečia) a so sufixom *-ka* (typickým pre vsl. a zsl. nárečia). Tieto diferencie možno ilustrovať príkladmi typu *húska*

— *husička, kravka — kravička, trávka — trávička* atď. Ďalej napr. veľmi produktívny bol vo vsl. nárečiach — viac ako v ostatných slovenských nárečiach — typ deadjektívnych názvov vlastnosti a stavov so sufixom *-ota (mokrota, mekota);* v strsl. a zsl. nárečiach je početnejšie ako vo vsl. nárečiach zastúpený typ deverbatívnych názvov činnosti so sufixom *-ačka (hľadačka, hrabačka)* alebo deadjektívnych názvov vlastnosti so sufixom *-ava (dĺžava, tiesňava)* a pod. Pretože takéto slovotvorné typy sú známe vo všetkých slovenských nárečiach, nazdávame sa, že tu nemožno hovoriť o systémových rozdieloch medzi nimi. Zapríčinené sú nerovnakým využitím tých istých slovotvorných prostriedkov v jednotlivých nárečiach. Rozdiely sú však pri jednotlivých slovách, teda podobne ako v lexike, kde vlastne skoro každé nárečovo diferencované slovo má svoju samostatnú areálovú situáciu.

Prirodzene, medzi nesystémové nárečové diferencie zaraďujeme aj také izolované prípady, ako je napr. strsl. — zsl. *kováč* (záhor. *kovár*) proti vsl. *kovaľ,* ktoré majú už úplne lexikálny charakter, hoci ich diferenciačným znakom je slovotvorný prvok (sufix). Zemepisné rozšírenie foriem *kováč — kovaľ* však veľmi pripomína analogickú situáciu pri desubstantívnych expresívach typu *brucháč, pyskáč* (strsl. a zsl.) proti vsl. formám *bruchaľ, pyskaľ,* takže prípad *kováč — kovaľ,* aj keď ojedinelý, zaraďujeme medzi slovotvorné, nie lexikálne prípady.

Podľa našich doterajších poznatkov slovotvorná diferenciácia v slovenských nárečiach viac inklinuje k druhému, lexikálnemu typu, lebo v našich nárečiach je množstvo slovotvorne diferencovaných slov majúcich svojskú zemepisnú situáciu, ktorá sa v iných slovách príslušného typu neopakuje. Sú to diferencie lexikálneho typu a často sú aj takto, t. j. lexikálne, motivované, napr. ako lexikálne prevzatia, ďalej ako výsledok novšieho vývinu iba v niektorých nárečiach, kým v iných sa tá istá lexéma slovotvorne nezmenila (porov. zsl.-jstrsl. *čmeľák, čmeliak* proti vsl.-sstrsl. *čmuľ, džmiľ, čmeľ*), resp. ako výsledok rozličného spôsobu slovotvornej adaptácie prevzatého slova (porov. zsl. *čapica* proti strsl.-vsl. *čiapka*) a pod.

3. Na záver zhrnujeme naše poznámky o slovotvorných diferenciáciách v slovenských nárečiach z hľadiska systému. Na rozdiel od iných jazykových rovín v oblasti tvorenia slov disponujú všetky slovenské nárečia až nápadne zhodnými slovotvornými prostriedkami a postupmi. V praxi to znamená, že vo výskyte slovotvorných typov sa medzi našimi nárečiami — podľa našich doterajších poznatkov — ukazujú minimálne rozdiely. Prakticky ide tu o výskyt niektorých slovotvorných typov (spravidla starších) iba v istých, teda nie vo všetkých nárečových mikrosystémoch, kým v iných mikrosystémoch je za ne obyčajne iný ekvivalentný slovotvorný prostriedok. Sú to najmä isté slovotvorné typy expresívneho charakteru

(napr. deminutíva na *-ec, -ica,* expresívne názvy osôb na *-aj, -ať*), zriedkavejšie aj iné (napr. názvy miesta na *-ín* a iteratívne slovesné formy). Okrem toho je ešte niekoľko takých slovotvorných typov, ktoré sa uplatnili iba v istých nárečiach, kým v iných nárečiach sa z nich vyskytujú sporadicky len ojedinelé odvodeniny (často ako reliktné slová). Také sú napr. hromadné názvy s príponou *-ie,* názvy materiálov s príponou *-ivo,* názvy deja na *-ot,* deminutíva na *-ce* a iné. Aj tieto slovotvorné typy majú v iných nárečiach rovnocenné ekvivalentné slovotvorné prostriedky (spravidla sú to paralelné odvodeniny so synonymnými afixmi).

Pomerne časté diferencie medzi jednotlivými nárečovými mikrosystémami v oblasti tvorenia slov sú v nerovnakej lexikálnej distribúcii pri spoločných slovotvorných typoch. To znamená, že istý slovotvorný typ môže byť známy vo všetkých slovenských nárečiach, ale počet derivátov podľa neho utvorených môže byť v jednotlivých nárečiach veľmi kolísavý. A tak napr. pre strsl. nárečia je charakteristický veľmi bohatý výskyt bezpríponových názvov deja, deminutív mužského rodu na *-ík,* názvov vlastnosti na *-ava* a pod. Vo vsl. nárečiach majú nadmerný výskyt napr. názvy vlastnosti na *-ota,* deminutíva ženského rodu na *-ka,* názvy deja vo forme slovesných podstatných mien a pod. Tieto rozdiely sú dôsledkom rozličnej produktívnosti slovotvorných typov v jednotlivých nárečových celkoch.

Zo zemepisného hľadiska uvedené systémové rozdiely v zásade potvrdzujú doterajšie trichotomické delenie slovenských nárečí, pričom častý je v nich protiklad strsl.-zsl. javov proti javom východoslovenským.

Netreba azda ani osobitne zdôrazňovať, že systémové slovotvorné diferencie sú veľmi dôležitým charakterizačným znakom slovenských nárečí. Pretože dnešné naše nárečia už nie sú slovotvorne aktívne, ich slovotvorná charakteristika vyjadruje teda predovšetkým dávne vzťahy medzi nimi, a to najmä vzťah ich vzájomnej spolupatričnosti na základe väčšiny zhodných javov, ako aj ich relatívne samostatný neskorší vývin, odzrkadľujúci sa v čiastočne odlišnom vývine pôvodne spoločných slovotvorných prostriedkov. Tento vývin znamená v podstate intenzívne rozvíjanie istého slovotvorného typu alebo jeho zanedbanie, resp. až zanechanie, pričom len veľmi zriedka ide tu aj o získanie slovotvorného typu neznámeho v iných nárečiach (porov. napr. strsl. názvy deja so sufixom *-cia* typu *dovolencia, behancia, unuvácia* a pod.).

Pretože najbežnejším typom tvorenia slov bolo v slovenských nárečiach odvodzovanie pomocou sufixov, aj slovotvorné diferencie medzi jednotlivými nárečiami sa prejavujú predovšetkým v sufixálnej oblasti najmä pri názvoch s totožnými slovotvornými základmi, ale s odlišnými sufixmi. Takéto diferencie umožnila okolnosť, že k dispozícii bolo viacero synonymných sufixov, čiže názvy pre tie isté veci sa mohli utvoriť niekoľkými su-

fixmi (aj od tých istých slovotvorných základov). A ako ukazuje náš materiál, nárečia to aj dostatočne využili, a to tak pri jednotlivých slovách, ako aj pri celých slovotvorných typoch. Výsledkom toho je množstvo tautonymných názvov s rovnakými (alebo významovo veľmi blízkymi) slovotvornými základmi, ale s rozličnými sufixmi v slovenských nárečiach ako celku. Z nich najmä systémové javy, teda týkajúce sa celého slovotvorného typu, sú dôležité pre prehĺbenie charakteristiky jednotlivých nárečových celkov, ako aj pre hlbšie pochopenie ich vzájomných vzťahov a ich vývinu.

Literatúra

ŠTOLC, J. a kol.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 1. Časť prvá: Mapy. Časť druhá: Úvod, komentáre, materiály. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 303 máp + 199 s.
ŠTOLC, J.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 2. Časť prvá: Mapy. Bratislava, Veda 1981. 314 s. Časť druhá: Úvod — komentáre. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1978. 192 s.
BUFFA, F.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 3. Tvorenie slov. Časť prvá: Mapy. Bratislava, Veda 1981. 422 s. Časť druhá: Úvod — komentáre — dotazník — indexy. Bratislava, Veda 1978. 248 s.

Júlia Krišťáková

ZMENY VO VOKALICKOM SYSTÉME GORALSKÝCH NÁREČÍ Z ASPEKTU SLOVENSKO-POĽSKÝCH JAZYKOVÝCH KONTAKTOV

1. Základnú vývinovú tendenciu vo fonologickom systéme goralských nárečí, ktorá je podmienená vonkajším vplyvom slovenských nárečí, možno charakterizovať ako tendenciu k zjednodušovaniu. Ako nám ukázal rozbor hláskových zmien, proces slovensko-poľskej interferencie výraznejšie zasiahol len konsonantický systém, kým vokalický systém pomerne dobre odoláva vonkajšiemu vplyvu slovenských nárečí. Tento fakt sa odrazil aj na prestavbe konsonantického systému, ktorá bola oveľa závažnejšia a ktorá sa uskutočnila na oveľa väčšej oblasti goralských nárečí než prestavba vokalického systému.

Zjednodušenie vokalického systému a teda zníženie počtu foném a s tým súvisiaca prestavba systému vokalických foném sa uskutočnili iba v štyroch obciach: v Horelici na Kysuciach *(ǫ > o, ę > e)*, v Starej Ľubovni *(ǫ > u, y > e)*, v Podsadku na Spiši *(ǫ > u, y > i)* a v Liptovskej Lúžnej *(ǫ > o)*. V ostatných goralských nárečiach si vokalický systém udržal svoju pôvodnú podobu. Dokonca v niektorých nárečiach sa zachovali aj výrazné

archaizmy, ktoré sa udržali najmä vďaka okrajovej polohe goralských nárečí a tým podmienenej tendencii k petrifikácii pôvodného vývinového stavu. Medzi vývinové archaizmy patrí napr. opozícia *ę* — *ǫ*, ktorá sa udržala v nárečí Pohorelej (Horák, 1955, s. 21), a velárne varianty *e* — *ə*, *i* — *ы*, ktoré sa udržali v časti kysuckých nárečí a v Pohorelej.

2. Zúžené *ǫ* ako striednica za staropoľské *ō* sa vyskytuje vo väčšine goralských nárečí. Výnimku tvorí nárečie Horelice (Ho) a nárečie liptovskej enklávy Liptovská Lúžna (LL), kde fonéma *ǫ* zanikla a splynula s *o* a nárečie dvoch spišských obcí Stará Ľubovňa (STĽ) a Podsadek (Pd), kde *ǫ* splynulo s *u*, napr.: *stol, moj, koň* (Ho, LL), *stul, muj, kuň* (STĽ, Pd). Ostatné goralské nárečia tvoria prirodzené kontinuum južných malopoľských nárečí (po Nisko-Olkusz) a spolu so sliezskymi (po Brzeg-Kluczbork) a lašskými nárečiami tvoria južný pás nárečí, v ktorých sa hláska *ǫ* zachovala ako samostatná fonéma[1]. Fonéma *ǫ* je jediná z pôvodných troch zúžených hlások, ktorá sa udržala skoro na celej oblasti goralských nárečí. Ostatné zúžené fonémy podľahli novým zmenám a splynuli s pôvodnými hláskami: *ą* > *o*, *ę* > *y*.

2.1. Neutralizácia protikladu zúženosť — nezúženosť *ǫ* — *o* v nárečí LL je nepochybne výsledkom slovensko-poľskej interferencie. Potvrdzuje to aj skutočnosť, že zmena *ǫ* > *o* prebehla len v nárečí centrálnej časti obce, ktorá bezprostredne susedí s obyvateľstvom hovoriacim slovenským dialektom, kým v hornej časti obce sa hláska *ǫ* udržala.[2]

Zmena *ǫ* > *o* spôsobila prestavbu vokalického systému nárečia LL, lebo po tejto zmene fonéma *y* stratila zadný protiklad, s ktorým pôvodne tvorila tretí rad foném podľa stupňa otvorenosti. Preto pôvodný štvorstupňový systém siedmich foném sa zmenil na trojstupňový trojuholníkový systém šiestich foném. Tým fonéma *y* ako predný a úzky vokál tvorí spolu s fonémou *i* predný protiklad zadného *u*:

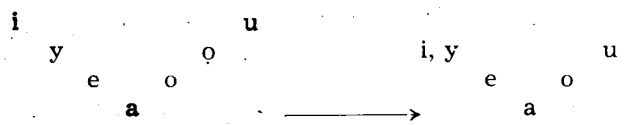

[1] Fonéma *ǫ* sa vyskytuje aj v severnej časti poľského jazykového územia, a to v mazovských nárečiach, v ktorých sa zachovali všetky tri zúžené vokály: *ę*, *ǫ*, *ą* (Dejna, 1973, s. 38).

[2] Podobný vývin je charakteristický aj pre fonému *ř*, ktorá sa udržala v hornej časti obce, kým v centrálnej časti splynula s *r*. (Obec bola osídlená r. 1669 goralským obyvateľstvom z Oravského Veselého. Menšia časť obce bola osídlená slovenským jazykovým živlom a toto členenie obce na slovenskú a goralskú časť sa udržalo dodnes.)

V dôsledku tejto prestavby je vzťah medzi úzkymi fonémami nevyvážený, pretože ľavú stranu opozície, t. j. predný protiklad tvoria dve samostatné fonémy. Pre podobné vlastnosti i podobné funkcie sú fonémy *i : y* v napätom vzťahu. Uvedenú nevyváženosť vzťahu medzi fonémami s vlastnosťou úzkosti možno pokladať za potenciálnu príčinu ďalšej zmeny, a to *y* > *i*, čím by sa opozícia úzkych vokálov dostala do rovnováhy.

2.2. V nárečí Ho na Kysuciach bola situácia trochu odlišná než v nárečí LL. Vo vokalickom systéme horelického nárečia sa pôvodne vyskytovalo okrem zúženého *ǫ* aj zúžené *ę*, ktoré podobne ako v pohorelskom nárečí tvorili rad zúžených vokálov. Vplyvom slovensko-poľskej interferencie obidva zúžené vokály podľahli zmenám *ę* > *e*, *ǫ* > *o* a splynuli s pôvodnými fonémami *e* a *o*. Tým sa vokalický systém horelického nárečia zjednodušil a pôvodný štvorstupňový trojuholníkový systém so siedmimi fonémami sa zmenil na trojstupňový systém s piatimi fonémami:

i (y)			u			i (y)		u
	ę		ǫ					
		e (ə)	o			e (ə)	o	
		a		→		a		

Svedectvom toho, že v horelickom nárečí podobne ako v Pohorelej sa pôvodne vyskytovala fonéma *ę*, ktorá vplyvom slovensko-poľskej interferencie podľahla zmene *ę* > *e*, je fakt, že *e* (< *ę*) sa pravidelne vyskytuje v tých pozíciách, v ktorých sa v pohorelskom nárečí vyskytuje *ę* a v ostatných goralských nárečiach fonéma *y* (< *ę*), napr.: *veter (vętər, vyter), beda (bęďiť, byźić), mľeko (mlęko, mľyko), hrex, (hręx, gryx), xľep, (xľęp, xľyp).* Podobne je to s výskytom *o* (< *ǫ*), napr.: *dom (dǫm), koň (kǫň), pokoj (pǫkǫj), moj stol (mǫj stǫl).*[3]

Určiť pomernú chronológiu zmien *ę* > *e* a *ǫ* > *o* v horelickom nárečí nie je možné, lebo nie sú staršie záznamy, ktoré by odrážali pôvodný vývinový stav. Ani na základe zmeny *ǫ* > *o* v nárečí LL nemožno určiť časovú následnosť spomínaných zmien, lebo vokalický systém nárečia LL sa podstatne odlišuje od vokalického systému nárečia Ho. Preto ak východiskom prestavby vokalického systému lúžňanského nárečia bola zmena *ǫ* > *o*, v horelickom nárečí to mohla byť rovnako zmena *ǫ* > *o* ako zmena *ę* > *e*. Jedno majú spoločné uvedené zmeny v Ho i v LL, a to vonkajšiu motiváciu čiže vonkajší vplyv slovenských nárečí, ktorý zapríčinil prestavbu vokalického systému týchto nárečí.

[3] Údaje z pohorelského nárečia uvádzame podľa D. Jakubčovej, Nárečie Pohorelej (Príspevok k výskumu hláskoslovnej a lexikálnej roviny). Diplomová práca. FF UPJŠ v Prešove 1982.

Ak prebehla ako prvá zmena *ę* > *e*, zúžené *ǫ* stratilo po tejto zmene svoj predný protiklad a opozícia zúžených vokálov zanikla. Tým bola štruktúrne podmienená zmena *ǫ* > *o*, lebo fonéma *ǫ* sa z artikulačného i akustického hľadiska nachádza medzi *o* a *u*, preto splýva s pôvodným *o*. Ak prebehla ako prvá zmena *ǫ* > *o*, štruktúrne podmienená bola zmena *ę* > *e*.

2.3. Ako však hodnotiť zmenu *ǫ* > *u* v nárečí STĽ a Pd, v ktorom sa vývin fonémy *ǫ* uberal podobne ako v nárečiach centrálnej časti Poľska a v spisovnej poľštine, t. j. smerom k stotožneniu s pôvodným *u*? Uvedený jav nie je v STĽ a v okolitých obciach osihotený, pretože v nárečí týchto obcí sa vyskytujú ešte dva ďalšie javy, ktoré majú rovnakú realizáciu ako v spisovnej poľštine a ktoré sa podobne ako zmena *ǫ* > *u* nevyskytujú v ostatných spišských nárečiach: neprítomnosť mazurenia (Stará Ľubovňa, Podsadek, Kolačkov, Jurské) a zmena *ř* > *ž*, *š* (Stará Ľubovňa, Nová Ľubovňa, Pilhov, Kače).[4]

Ako potvrdzujú jazykové i historické fakty, treba v danom prípade počítať primárne s vplyvom spisovnej poľštiny a sekundárne aj s vplyvom slovenských nárečí. To znamená, že uvedené tri javy sa vyvinuli v nárečí STĽ a okolia v dôsledku jazykovej interferencie medzi goralskými nárečiami a spisovnou poľštinou. Stará Ľubovňa a ďalšie goralské obce ako súčasť staroľubovnianskeho panstva boli v r. 1412—1772 dané do zálohu Poľsku. Stará Ľubovňa bola v uvedenom období centrom 16 založených spišských miest a na staroľubovnianskom hrade, ako uvádzajú historické záznamy, sídlil poľský gubernátor, ktorý odtiaľ spravoval celé založené územie (VSO III, s. 85). Tieto historické okolnosti ovplyvnili aj vývin nárečia v STĽ a okolí, lebo niekoľkostoročný bezprostredný kontakt staroľubovnianskeho nárečia a spisovnej poľštiny spôsobil, že v nárečí tejto obce a v okolí zanikli tri výrazné spišské, resp. malopoľské črty: mazurenie, fonéma *ř* a *ǫ*. Predpoklad, že všetky tri javy vznikli v procese medzijazykovej interferencie medzi spisovnou poľštinou a nárečím STĽ a okolia potvrdzuje to, že všetky uvedené črty majú takú istú realizáciu ako v spisovnej poľštine. Preto sa nazdávame, že vývin všetkých troch javov, a nielen zániku mazurenia, ako uvádza Z. Stieber (1974, s. 63), bol motivovaný vonkajším vplyvom spisovnej poľštiny.

Možno namietnuť, že tieto zmeny nezasiahli ostatné goralské obce, ktoré ako súčasť staroľubovnianskeho a podolínskeho panstva boli tiež dané do

[4] Tie isté údaje uvádza Z. Sobierajski (1966, m. 35; 1970, m. 181) okrem zmeny *ř* > *ž*, *š*, ktorú na rozdiel od nás zaznamenal len v troch obciach: Stará Ľubovňa, Pilhov, Kače (časť obce Mníšek nad Popradom). Zmena *ǫ* > *u* sa podľa údajov Z. Sobierajského vyskytuje aj v jednej spišskej obci na poľskej strane (Łapsze Wyżne). Zmena *ǫ* > *u* v tejto obci však môže byť mladšieho pôvodu a môže súvisieť s bezprostredným vplyvom spisovnej poľštiny na nárečie.

zálohu Poľsku.[5] Stará Ľubovňa mala však na rozdiel od týchto obcí štatút mesta a okrem toho bola sídlom poľského gubernátora. Preto bezprostredný vplyv spisovnej poľštiny pôsobil iba v STĽ a v blízkom okolí.

Do akej miery však zohral pri šírení uvedených zmien vplyv slovenských nárečí? Mazurenie patrí k tým črtám goralských nárečí, ktoré odolali intenzívnemu vplyvu slovenských nárečí a ktoré sa zachovali ako výrazné diferenčné črty aj v nárečiach tvoriacich skupinu prechodných slovensko-poľských nárečí. Fonéma *ǫ*, ako sme uviedli, sa udržala vo väčšine goralských nárečí a fonéma *ř* vplyvom slovensko-poľských jazykových kontaktov v časti goralských nárečí splynula s *r*. Preto sa nazdávame, že vývin všetkých troch javov v nárečí STĽ a okolia bol motivovaný vonkajším vplyvom spisovnej poľštiny.

Ak možno hovoriť o nepriamom vplyve slovenských nárečí, tak len v prípade zmeny *ǫ* > *u*, lebo aj okolité slovenské (spišské a šarišské) nárečia poznajú kvalitatívnu zmenu *ō* > *u*. Ale aj tak v danom prípade rozhodujúcu úlohu zohral vplyv spisovnej poľštiny a vedomá snaha goralského obyvateľstva v STĽ a okolí, ktoré tu prichádzalo do kontaktu s poľskou šľachtou, napodobňoval jazyk s vysokou kultúrnou a sociálnou prestížou, akú spisovná poľština nesporne mala. Len tak možno odôvodniť, prečo sa neprítomnosť mazurenia, zmena *ǫ* > *u* a *ř* > *ž*, *š* vyskytujú len v STĽ, resp. v blízkych obciach.

3. Fonéma *y* ako striednica za staropoľské *ē* a *y* sa vyskytuje vo väčšine goralských nárečí[6] a spolu s fonémou *ǫ* je dôležitým diferenčným znakom goralských nárečí, napr. *mľyko, vyter, ogyň, hľyp, syr*. Obidve fonémy (*y*, *ǫ*) patria k tým členom vokalického systému goralských nárečí, ktoré veľmi dobre odolávajú vonkajšiemu vplyvu slovenských nárečí, aj napriek tomu, že v procese medzijazykovej interferencie obyčajne podliehajú zmenám výrazné diferenčné javy. Na udržanie tohto stavu vplýva jednak fakt, že fonémy *y* — *ǫ* tvoria opozíciu a jednak fakt, že goralské nárečia poznajú konsonantickú mäkkostnú koreláciu.

---

[5] Ako súčasť ľubovnianskeho a podolínskeho panstva bolo daných do zálohu Poľsku aj sedem goralských obcí: Nová Ľubovňa, Forbasy, Nižné Ružbachy, Vyšné Ružbachy, Lacková, Pilhov, Kače (VSO I—III).

[6] Iba v nárečí Pohorelej a Horelice funguje hláska *y* ako kombinatórny variant fonémy *i*, lebo v nárečí uvedených obcí neprebehla zmena *ę* > *y*. Podľa G. Horáka (1955, s. 17—18) sa fonéma *ę* vyskytuje aj v Liptovskej Tepličke, len s tým rozdielom, že v teplickom nárečí sa vyskytuje aj v pozícii za *y*. Podľa našich údajov je v Liptovskej Tepličke taký istý stav ako vo väčšine goralských nárečí, t. j. *y* funguje ako striednica za *ē* a *y*. Zmenu *ē* > *y* v Liptovskej Tepličke zaznamenal aj M. Małecki (1935).

V kysuckej oblasti goralských nárečí (okrem Skalitého) sa *y* realizuje ako velárne *ы*. V Svrčinovci, Horelici a Čiernom je však výskyt velárneho *ы* rozkolísaný, pričom velárne *ы* podobne ako velárne *ə* podlieha zmenám: *ы* > *y*, *ə* > *e*. Najdôslednejšie sa velárne *ы* a *ə* vyskytujú v Oščadnici. Ako sme uviedli, velárne hlásky *ы* a *ə* sa vyskytujú aj v nárečí Pohorelej, ktoré je geneticky späté s kysuckými nárečiami.

Ale ani v tomto prípade nie je situácia stabilná a vplyv slovenských nárečí aj keď zatiaľ len okrajovo, ale jednako sa začína prejavovať zmenami *ọ* > *o* (2.) a *y* > *i*. Zmena *y* > *i*, v dôsledku ktorej *y* zaniklo a splynulo s fonémou *i* v každej pozícii, sa uskutočnila iba v nárečí jedinej goralskej obce na Spiši (Pd), napr. *čorni, šumni, dva babi, možim — možime.* Zánik fonémy *y* v podsadeckom nárečí bol podľa nášho názoru podmienený jednak vnútornými štruktúrnymi zmenami, jednak vonkajším vplyvom slovenských nárečí.

Ako sme uviedli vyššie, v nárečí STĽ a Pd prebehla vplyvom spisovnej poľštiny zmena *ọ* > *u*. Táto zmena spôsobila podobnú prestavbu vokalického systému ako zmena *ọ* > *o* v nárečí LL (2.1.). Rozdiel medzi obidvoma zmenami je len v tom, že zmena *ọ* > *u* je staršia než zmena *ọ* > *o*. Svedčí o tom fakt, že napätý vzťah medzi fonémami *i* : *y*, ktorý vznikol v dôsledku zmeny *ọ* > *o* (LL), resp. *ọ* > *u* (STĽ, Pd), v lúžňanskom nárečí nebol odstránený, kým v nárečí STĽ a Pd bol odstránený zmenami *y* > *i*//*y* > *e*, hoci štruktúrne podmienky boli rovnaké v obidvoch dialektoch. Na základe vývinu v STĽ a Pd možno predpokladať, že aj v nárečí LL sa vývin fonémy *y* bude uberať smerom k jej splynutiu s *i*, k čomu v značnej miere prispeje vonkajší vplyv slovenských nárečí.

Zmena *y* > *i* v Pd prebehla podľa modelu kontaktujúcich slovenských nárečí a zmena *y* > *e* v STĽ prebehla podľa poľského modelu. Kým zmena *y* > *i* v Pd sa uskutočnila dôsledne a fonéma *y* zanikla vo všetkých pozíciách, zmena *y* > *e* v STĽ sa uskutočnila len v niektorých pozíciách. Preto fonéma *y* v STĽ nezanikla, len jej funkčná zaťaženosť bola ohraničená. Zmena *y* > *e* prebehla spravidla v pozícii pred nazálou, napr.: *ľen, bedem, zemby, možem,* ale v morfologických pozíciách typu *žuny, mlody* a hláskoslovných pozíciách typu *hľyp, mľyko* sa fonéma *y* udržala. Zmeny *ọ* > *u* a *y* > *i*//*y* > *e* spôsobili nasledujúcu prestavbu systému staroľubovnianskeho a podsadeckého nárečia:

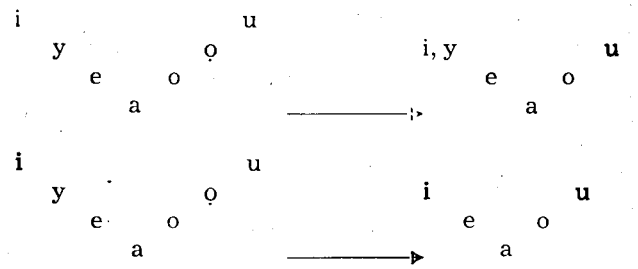

Pôvodný štvorstupňový trojuholníkový systém siedmich foném sa zmenil na trojstupňový trojuholníkový systém so šiestimi fonémami a s na-

pätým vzťahom medzi *i : y (STĽ)* alebo na trojstupňový trojuholníkový systém s piatimi fonémami (Pd). V najväčšej miere sa zjednodušil vokalický systém v Pd, ktorý je identický s vokalickým systémom okolitých slovenských (spišských a šarišských) nárečí.

Zmena *y* > *e*[7] je poľská a z goralských nárečí sa často vyskytuje v oravskej oblasti predovšetkým na poľskej strane (Karaś, 1965, s. 81—85). Preto vzniká otázka, prečo sa vývin *y* neuberal aj v nárečí STĽ tým istým smerom ako v Pd, hoci v obidvoch prípadoch boli pre zánik fonémy *y* tie isté fonologické podmienky. Nazdávame sa, že aj zmena *y* > *e* patrí do skupiny tých mien, ktoré sa v STĽ a okolí uskutočnili vplyvom spisovnej poľštiny. Správnosť tohto predpokladu potvrdzuje to, že všetky štyri zmeny, t. j. zánik mazurenia, zmena *o* > *u*, *ř* > *ž*, *š*, *y* > *e*, ktoré boli motivované vonkajším vplyvom spisovnej poľštiny, sa uskutočnili iba v STĽ, kým v okolitých obciach sa vyskytuje najviac jedna alebo dve zmeny. STĽ, ako sme uviedli, bola viac ako tristo rokov sídlom poľského gubernátora i centrom založených 16 spišských miest, preto je prirodzené, že nárečie tejto obce bolo vplyvom spisovnej poľštiny zasiahnuté v najväčšej miere.

Nevieme si dosť dobre zdôvodniť, ako je možné, že takú výraznú a systémovú zmenu, ako je zmena *y* > *i* v Pd, Z. Sobierajski (1966—1977) nezaznamenal a všetky údaje z tejto obce uvádza s fonémou *y*. Na tendenciu k zmene *y* > *e* v STĽ však upozornil, ale nevenoval tomu väčšiu pozornosť.

Informácia Z. Stiebera (1974, s. 62) o výskyte zmeny *y* > *i* v reči mladej generácie v STĽ sa nezakladá na rozsiahlejšom výskume, ale len na niekoľkých príkladoch, ktoré mohli byť lexikálnymi výpožičkami zo slovenských nárečí, preto jej nevenujeme pozornosť.

Literatúra

DEJNA, K.: Dialekty polskie. Wrocław 1973. 283 s.
HORÁK, G.: Nárečie Pohorelej. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955. 250 s.
KARAŚ, M.: Polskie dialekty Orawy. Cz. I. Fonologia i Fonetyka. Kraków 1965. 194 s.
MAŁECKI, M.: O wpływie słowackim na polskie gwary na Orawie. In: Sborník Matice slovenskej XIII, 1935, s. 44—52.

[7] Zo slovenských nárečí poznajú zmenu *y* > *e* novohradské nárečia (s presahom do susedných oblastí). Aj keď nemožno hľadať zemepisné ani chronologické súvislosti medzi zmenou *y* > *e* v goralských a novohradských nárečiach, jednako treba vidieť súvislosť medzi vnútornou, štruktúrnou podmienenosťou uvedenej zmeny v obidvoch oblastiach. Kým v novohradských nárečiach zmena *y* > *e* (ako aj ďalšie zmeny *ý* > *é* (> *ei*), *ú* > *i*, *o* > *e*) súvisí so zánikom konsonantickej mäkkostnej korelácie (Pauliny, 1963, s. 247—254), v goralských nárečiach súvisí s prestavbou a so zjednodušovaním systému vokalických foném. Artikulačne i akusticky to bolo dané tým, že vokál *y* ako predná a úzka hláska sa nachádzal medzi *i* a *e*.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 358 s.
SOBIERAJSKI, Z.: Atlas polskich gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji. Cz. 1. Poznań 1966, 150 s; Cz. 2. Poznań 1970, 167 s; Cz. 3. Poznań 1973, 144 s; Cz. 4. Poznań 1977, 131 s.
STIEBER, Z.: Świat językowy Słowian. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1974. 499 s.
Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I—III. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1977—1978.

Daniela Augustinská

OPAKOVANIE AKO VÝRAZOVÝ PROSTRIEDOK VO VECNOM TEXTE

1. Opakovanie v texte sa najčastejšie pokladá za štylistickú figúru, ktorá sa najmä z estetických dôvodov vyskytuje nielen v poézii a v umeleckej próze, ale aj v ľudovej slovesnosti. Väčšina existujúcich poetických figúr je totiž založená na opakovacom princípe — opakujú sa slová, spojenia slov, celé vety i dlhšie textové celky (Mistrík, 1980; Kočiš, 1973; Koževniková, 1961). Doterajšia odborná literatúra sa týmto javom zaoberá ako s výrazovým prostriedkom umeleckých textov (Bečka, 1942, 1968; Grepl, 1967, 1968; Miko, 1978). Opakovanie je veľmi častý výstavbový prostriedok aj vecnej prózy. Rozdiel je len v tom, že kým v umeleckých textoch figúry tohto typu pútajú pozornosť prijímateľa ako niečo, čo ozvláštňuje text, vo vecnej próze — najmä v takej, ktorá sa neusiluje o štylistickú disimiláciu — je opakovanie nenápadné, hoci pri plnení svojich funkcií je tiež nositeľom istých štylistických kvalít (Mistrík, 1965). Keď hovoríme o vecnej próze, máme na mysli texty všetkých funkčných štýlov okrem umeleckého. Slová sa opakujú rovnako v hovorovom, náučnom, publicistickom, administratívnom, ako aj v esejistickom a v rečníckom štýle. Rozdielne sú iba dôvody výskytu tohto javu. Pri opakovaní vo vecných textoch rovnako ako pri opakovaní v umeleckých textoch opakujúci sa výraz má vždy nový a nový význam (Mistrík, 1977). V článku venujeme pozornosť najprv frekvencii tohto javu, potom opakovacím formám a nakoniec ich štylistickým funkciám.

2. Pozadím všetkých náučných i popularizačných textov je výkladový slohový postup. Už zo samej prirodzenosti tohto postupu vyplýva opakovanie jazykovej jednotky. Autorovi pritom nejde o opakovanie pomenovania, ale o uvádzanie predmetu textu v rozličných vzťahoch, o jeho osvetľovanie z rozličných hľadísk. Dôsledok toho je opakovanie výrazu. Je

logické a štatistika dokazuje, že opakovanie sa nepomerne viac vyskytuje vo vedeckom než v popularizačnom texte. Je to preto, lebo vedecký text sa buduje na presných termínoch, ktoré sa opakujú. V popularizačnom texte sa vo zvýšenej miere funkčne uplatňujú aj opisné postupy, sémantické parafrázy a štylistické disimilácie. Uvedieme úryvok z práce V. Černíka, E. Farkašovej, J. Viceníka Teória poznania (1980; 1150 slov), v ktorej sa slovo *jazyk* opakuje 43-krát a slovo *myslenie* 33-krát.

Reálnym základom, z ktorého historicky vzniká tak pojmové *myslenie*, ako aj *jazyk* (reč), bola ľudská práca, predmetná ľudská činnosť. Pojmové *myslenie* nevzniká z *jazyka*, ale sa geneticky vyvíja z asociatívneho *myslenia* prostredníctvom práce a *jazyka* (reči). Nevzniká ani mimo *jazyka*, ale zároveň s ním v procese živej ľudskej praktickej činnosti.

Opakovanie vo vedeckom texte je svojím charakterom veľmi blízke opakovaniu v právnickom texte, kde sa opakuje výraz — s trocha odlišnou funkciou —, ktorým sa pomenúva predmet textu (zákona). Nie je to síce vedecký výklad, ale z právnických dôvodov nie je žiadúce, aby sa pomenovanie príliš obmieňalo. Napriek tomu je v právnických formulách opakovanie menej časté ako v čisto vedeckých textoch, pretože zákony treba niekedy vysvetľovať aj pomocou opisov. Uvedieme príklad zo Zákona o vysokých školách z 10. apríla 1980:

Štatúty *vysokých škôl*

(1) Organizáciu, riadenie a činnosť *vysokej školy* a jej fakúlt, katedier i súčastí *vysokej školy* ustanovuje štatút *vysokej školy*, ktorý vydáva minister školstva. Štatút *vysokej školy* tiež ustanovuje, ktorí ďalší funkcionári a pracovníci *vysokej školy* sú oprávnení konať v mene *vysokej školy* a v akom rozsahu.

(2) Podrobnosti o vnútornej organizácii fakúlt a ostatných súčastí *vysokej školy* ustanovujú ich organizačné poriadky, ktoré vydáva rektor v súlade so štatútom *vysokej školy*.

Jedna z didaktických zásad, ktorá je známa od vzniku prvých teoretických prác z pedagogiky, je didaktická zásada žiadajúca opakovanie učiva. Každé cvičenie ako didaktický žáner je založené na princípe opakovania. V pedagogickom procese sa opakujú a automatizujú rozličné poučky, definície a formulácie bez ohľadu na to, o aký vyučovací predmet ide. V jazykových učebniciach sa často vyskytujú cvičenia s takýmito formuláciami: časujte v prítomnom, minulom a budúcom čase slovesá... Z uvedeného vyplýva, že v rozhovore medzi učiteľom a žiakom sa bude každé sloveso opakovať veľmi často. Opakovanie v týchto textoch je funkčné a dáva špecifický charakter tomuto didaktickému žánru realizovanému v ústnej i v písomnej podobe.

Jednou z najčastejších príčin opakovania je spontánnosť vo vyjadrovaní,

ktorá núti hovoriaceho rektifikovať výraz buď preto, aby sa jazykovo upravil, alebo aby ho zvukovo či sémanticky korigoval. Hovoriaci si v súvislej rýchlej reči niekedy až dodatočne uvedomuje, že isté slovo alebo konštrukciu mal povedať s inou intonáciou alebo v inej gramatickej podobe, napr. *ale kde! — kdeže! — kdežeby; zmizni — zmiznúť — zzzmizni!*

Ako vidieť, existuje mnoho rozličných zjavných aj skrytých príčin, pre ktoré sa v komunikácii vo vecných textoch výrazy opakujú. Pritom vždy plnia istý komunikačný zámer.

3. Formy opakovania. — Opakovanie možno chápať veľmi úzko, ale ak ho berieme ako onomaziologický fakt, možno ho chápať aj veľmi široko. Práve preto existuje celý rad poetických a rétorických figúr (Mistrík, 1980), ktoré pre svoju veľkú frekvenciu dostali aj špecifické pomenovania (anafora, epifora, epanastrofa, epizeuxa, symploka, hendiadys, dilógia atď.). Okrem mnohých poetických opakovacích figúr sa vo vecnom texte uplatňujú aj ďalšie spôsoby pomenúvania, ktoré sú svojou formou blízke opakovacím figúram.

Jedným z najčastejších spôsobov opakovania a z najfrekventovanejších štylistických javov je synonymia. Synonymia sa v popularizačných textoch uplatňuje jednak ako prostriedok, ktorý umožňuje pri výklade pohľad z inej strany *(konzistencia — spojitosť — súdržnosť; trvanie — vytrvalosť — zotrvačnosť; pevnosť — húževnatosť — tuhosť; plán — zámer — úmysel — cieľ; náčrt — osnova — rozvrh — postup)*, jednak ako prostriedok štylistickej disimilácie *(šanón — obal na spisy, zariadenie na odkladanie korešpondencie; Bratislava — hlavné mesto, mesto na Dunaji, najväčšie slovenské mesto)* a jednak ako rektifikačný prostriedok *(teraz, pred chvíľou, vlastne pred desiatimi minútami)*.

Ako synonymiu v širokom zmysle slova možno chápať aj simultánne uplatnenie pomenovacích prostriedkov z viacerých semiotických rovín. Takéto opakovanie, ktoré prechádza niekedy až do redundancie, sa vyskytuje napr. v hromadných dorozumievacích prostriedkoch, ako je televízia, film, rozhlas, divadlo, kde sa tá istá vec pomenúva a súčasne sa sprevádza gestom, zvukovými prostriedkami alebo prostriedkami iných semiotických rovín. V takýchto prípadoch sa často dubluje slovo ikonickým alebo symbolickým gestom. Niektorí adresáti prijímajú túto synonymiu ako redundanciu, niektorí ako intenzifikačný výraz alebo ako estetické obohatenie reči. Rozhodujúcim kvalifikátorom je vždy kontext. V administratívnom štýle sa vyskytuje funkčné zdvojovanie výrazu najmä v závažných dokumentoch, ako sú potvrdenky, zmenky, šeky, osobné doklady (rodný list), a to tak, že číslicami vyjadrená číslovka sa píše aj alfabeticky, napr. *poštová poukážka na Kčs 320.—, slovom tristodvadsať; Oznamujeme Vám, že sme na Váš účet poukázali 27 000.— Kčs, slovom dvadsaťsedemtisíc;*

dátum narodenia: 19. 3. 1958 (devätnásty marec tisícdeväťstopäťdesiatosem) atď. V malých jazykových jednotkách sa synonymia vyjadruje slovami, vo väčších jednotkách, akou je napr. komunikát, vo funkcii synonymných prostriedkov vystupujú aj celé vety alebo dlhšie kontexty.

4. Opakovanie vo vecných štýloch. — Z vecných štýlov opakovanie najviac využíva rečnícky štýl, a to vo funkcii gradovania výrazu, hierarchizácie (vertikálneho členenia) textu, vo funkcii dramatizácie a sugestívneho pôsobenia na adresáta alebo ako prostriedok vyjadrujúci rečnícku empatiu. V rečníckom štýle sa táto metóda používa aj ako dôsledok monotematickosti prejavu. V textoch niekedy ťažko určiť, na plnenie ktorej funkcie sa opakovanie použilo. Vo väčšine prípadov ide o synkretické výrazy. Všimnime si opakovanie spojenia *darovať život* v texte z antológie Premeny (Mravík a kol., 1978), ktorá je adresovaná rodičom pri uvítaní detí do života:

Darovať život — to nie je iba povinnosťou človeka. To je jeho poslaním. Poslaním však nie je iba *darovať život*. To je iba začiatok naplňania, začiatok cesty, vydláždenej mnohými povinnosťami, mnohými starosťami a pravdaže — aj nezabudnuteľnými radosťami.

Darovali ste život. Sami ste mladí, ešte iba začínate poletovať na vlastných krídlach a už ste sa ocitli s malým človieičikom.

Darovať život teda nie je len poslaním, ale aj zodpovednosťou — najväčšou zodpovednosťou, ktorú človek vo svojom živote má, pred ktorú ho stavia život.

V náučnom štýle sú všetky druhy opakovania motivované didakticky. Sleduje sa nimi logické členenie textu, opisnosť výkladu alebo terminologická presnosť. Čím je náučný prejav populárnejší, tým sú opakovacie postupy pestrejšie, a čím je prejav teoretickejší, tým je z tohto hľadiska text strohejší. Ako príklad uvedieme náučný text z vysokoškolskej učebnice J. Horeckého Vývin a teória jazyka (1983, s. 68), v ktorom sa jednak z terminologických, ale aj z didaktických dôvodov 56-krát opakuje slovo *funkcia* (text obsahuje 1500 slov):

Pri skúmaní jazykového prejavu začal K. Bühler rozlišovať zobrazovaciu, výrazovú a výzvovú *funkciu* podľa zamerania prejavu na isté ciele. Zobrazovacia *funkcia* (Darstellungsfunktion) sleduje cieľ zobraziť, vyjadriť, „predstaviť" isté fakty mimojazykovej skutočnosti. Výrazová *funkcia* (Ausdrucksfunktion) vyjadruje postoj, stanovisko hovoriaceho k opisovaným javom, kým výzvová *funkcia* (Appellfunktion) je orientovaná na pôsobenie na adresáta. Možno teda povedať, že zobrazovacia *funkcia* je zameraná na prejav, výrazová na hovoriaceho, výzvová na adresáta. K týmto trom *funkciám* neskôr J. Mukařovský pripojil estetickú *funkciu*, zameranú na výstavbu, štruktúru jazykového prejavu; na základe estetickej *funkcie* sa vníma istý prejav ako básnický, najmä ak má táto *funkcia* dominantné postavenie.

Enormné opakovanie sa vyskytuje v administratívnom štýle, kde sa ním sleduje spresňovanie údajov a právnicky ostražité opakovanie výrazov. Pre opakovanie v tomto štýle je príznačné, že opakované pomenovania sa realizujú vždy odlišnou formou alebo odlišným výrazom, vo výnimočných prípadoch aj tým, že sa jeden a ten istý výraz použije vždy na inom mieste písomnosti. Týka sa to napr. uvádzania dátumov, odvolacích značiek, označení firiem, tovarov atď. Ako príklad uvedieme list podniku Drevina, v ktorom sa opakuje názov podniku, dátum, číslo objednávky, číslo vagóna. Všetky uvedené opakovania majú administratívno-právnu povahu.

DREVINA, národný podnik, Turany nad Váhom

Zelenina, n. p.,
Mierové nám. 10
Košice

Turany n/Váhom 6. júla 1984

Vec: Návestie o zásielke podľa objednávky čís. 554/84

Na základe Vašej objednávky čís. 554/84 sme Vám poslali dnes, 6. júla 1984, na Vašu adresu vagón čís. 41 56 661 s nákladom 500 kusov drevených debničiek a polodebničiek na zeleninu.

Prosíme o potvrdenie, že zásielka (vagón čís. 41 56 661) prišla v poriadku.

Drevina, n. p.,
Turany nad Váhom

V hovorovom štýle je opakovanie príznakom nedokonalosti vo vyjadrovaní alebo príznakom expresívnosti reči. Hovorový štýl sa od ostatných štýlov v otázke opakovania odlišuje tým, že kým v ostatných štýloch je tento jav funkčný, v hovorovom štýle je funkčný iba vtedy, keď ide o vyjadrenie expresívnosti. V inom prípade sa opakovanie kvalifikuje ako nedostatok. Aj tu je opakovanie charakteristickým príznakom špecifickosti textu.

5. V článku sme skúmali jav, ktorý sme nazvali opakovaním jazykových jednotiek. Tento jav predstavuje isté prvky, ktoré by sa mohli kvalifikovať aspoň z troch hľadísk: jedny ako viacnásobné vetné členy (gramatické kritérium), druhé ako štylisticky funkčné prostriedky (estetické kritérium) a tretie ako frekvenčné príznakové signály textu (textotvorné kritérium). Nad všetky tieto kritériá sme postavili jedno, a to kritérium opakovania chápaného veľmi široko, ktoré je rovnako príznakovým javom vo vecných, ako aj v umeleckých textoch.

Literatúra

BEČKA, J. V.: O asyndetu. Naše řeč, *26*, 1942, s. 12.
BEČKA, J. V.: Opakování slova jako pojmenovací prostředek. Naše řeč, *51*, 1968, s. 65—77.
GREPL, M.: O funkci záměrného opakování částí výpovědi ve výstavbě promluvy. Naše řeč, *50*, 1967, s. 77—87.
GREPL, M.: Ještě k funkci záměrného opakování ve stavbě promluvy. Naše řeč, *51*, 1968, s. 77—82.
KOČIŠ, F.: Zložené súvetie v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1973. 270 s.
KOŽEVNIKOVÁ, K.: Asyndeton v současné ruštině ve srovnání s češtinou. In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice české a ruské. 2. Praha, 1961, s. 69—83.
MIKO, F.: Opakovanie v štruktúre lyrického textu. In: Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Praha, Academia 1978, s. 203—212.
MISTRÍK, J.: Expresívnosť syntaktických konštrukcií. In: Jazykovedné štúdie. 8. Red. F. Miko. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 85—109.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 346—348, 412—413.
MISTRÍK, J.: Rétorika. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 71—88.

DISKUSIE

Ladislav Dvonč

O TVAROCH NA NEHO, NAŇHO, NAŇ

Pri zámene *on* sa v gen. a akuz. sg. používajú tvary *jeho, ho* alebo *neho*. Okrem nich sa používajú aj nesamostatné podoby *-ňho* a *-ň* v spojení s niektorými predložkami, napr. *naňho, naň*. Na záčiatku výkladu o používaní týchto tvarov si všimneme najprv doterajšiu literatúru.

V Pravidlách slovenského pravopisu (1971, s. 72) sa uvádza, že popri tvaroch *do neho, pre neho, za neho, o neho, po neho* sú správne aj tvary *doňho, doň, preňho, preň, naňho, naň, zaňho, zaň, oňho, oň, poňho, poň, uňho*. Tu, ako vidíme, sa podáva výpočet tvarov s časťou *-ňho* alebo *-ň* pri jednotlivých predložkách, nič sa však nehovorí o tom, kedy sa tieto tvary používajú. Z tohto prehľadu tvarov vidieť, že pri predložkách *do, pre, na, za, o* a *po* sú trojice tvarov *do neho — doňho — doň, pre neho — preňho — preň, na neho — naňho — naň, za neho — zaňho — zaň, o neho — oňho — oň, po neho — poňho — poň*, pri predložke *u* sú však iba dva tvary *u neho* a *uňho*, tvar na *-ň („uň")* sa neuvádza. V Slovníku slovenského jazyka II (1960, s. 565) sa hovorí, že tvary na *-ňho* a *-ň* sa používajú po predložkách končiacich sa na samohlásku. Je tu teda aspoň vymedzenie hláskovej podmienky, za ktorej sa podoby na *-ňho* a *-ň* vyskytujú, ani tu však niet nijakej zmienky o spôsobe používania týchto tvarov zámena *on*. Podľa Slovenskej gramatiky (1968, s. 218) možno po predložkách, ktoré sa končia na samohlásku, používať tvary *-ňho, -ňmu* a *-ň: doňho, uňho, zaňho, naňho, preňho, preň, naň*, nárečove *kuňmu*. Uvádzajú sa pritom tieto príklady: *Nemám o ň záujem. — Choď p r e ň. — Ukry sa z a ň. — Ako dávno už d o ň nič nenapísal.*

Z tvarov, ktorým tu venujeme pozornosť, je medzi príkladmi doložený tvar *doňho*, ktorý sa vzťahuje na podstatné meno *vinič: Vinič zamrzol, zažrala sa d o ň h o choroba.* (Hečko) Podľa Morfológie slovenského jazyka (1966, s. 243) v gen. a akuz. sg. sa v spojení s predložkami popri tvaroch *neho* a *ho* používajú kratšie tvary na *-ňho* alebo *-ň*, napr. *do neho — doňho doň; po neho — poňho, poň*. Používanie plných a skrátených tvarov závisí od rodu a životnosti. V mužskom rode sa pri osobách používajú všetky tri varianty: *na neho, naňho, naň;* variant *naň* však zriedkavejšie. Ak zámeno zastupuje neživotné podstatné meno mužského rodu, používa sa iba najkratší, stiahnutý tvar na *-ň*, napr. *naň, zaň*, podobne aj v strednom rode sú po predložkách iba podoby na *-ň*. V Morfológii sa už teda podrobnejšie hovorí o používaní zámenných tvarov *-ňho* a *-ň*, ale nevyratúvajú sa tu všetky možné použitia. Hovorí sa o používaní týchto tvarov pri osobných

podstatných menách mužského rodu, nehovorí sa však nič o tom, ako postupovať v prípadoch, keď ide o zvieracie podstatné mená mužského rodu. Tento nedostatok sa pociťuje práve preto, že sa hovorí o mužskom rode pri osobách, teda o osobných životných podstatných menách mužského rodu, a o neživotných podstatných menách mužského rodu. Mužského rodu sú však aj niektoré pomenovania zvierat. V Príručke slovenského pravopisu pre školy (1973, s. 106—107) sa konštatuje, že dlhšie tvary v akuzatíve (*jeho, neho, -ňho*) môžu mať len zámená, ktoré zastupujú mužské osobné mená. Nesmú ich však mať ostatné mená, napr. *Máš nový kabát. Čo si dala z a ň* (nie „*zaňho*"). Zámená, ktoré zastupujú mužské osobné mená, môžu mať všetky tvary, aj *doň, zaň*. Ďalej sa hovorí, že v tvaroch *podeň, predeň* je *d* tvrdé, nič sa však nehovorí o tom, kedy sa tieto tvary majú používať. Napokon sa uvádza, že tvary so začiatočným *n- (ň-)* sa používajú po predložkách *do neho, doňho, doň, do nej, do nich, k nemu, k nej, k nim, o neho, oňho, oň*. Na doplnenie možno uviesť, že podobný tvar na *-eň*, ako sú tvary *nadeň, podeň, predeň*, sa vyskytuje aj pri predložkách *cez, ponad, popod, popred: cezeň* (SSJ, 1959, s. 165), *ponadeň* (SSJ, 1960, s. 250), *popodeň* (SSJ, 1960, s. 273), *popredeň* (SSJ, 1960, s. 278). Treba však konštatovať, že iba tvar *cezeň* sa dnes bežne používa, ostatné sa používajú zriedka. G. Horák (1984, s. 87) upozornil na tvar *voň*, ktorý použil A. Matuška: *Verilo sa v o ň*. Aj o tejto podobe, ktorá je inak správne utvorená od vokalizovanej predložky *v/vo*, možno konštatovať, že je zriedkavá (SSJ ju nezaznamenáva). G. Horák spomína aj podoby *pozaňho* a *pozaň*, o ktorých tiež niet zmienky v SSJ. Sú síce správne utvorené, ale zrejme sa používajú iba celkom zriedkavo, takže sa do slovníka ani iných jazykových príručiek nedostali.

Na základe podaného prehľadu literatúry možno konštatovať, že tvary na *-ňho* a *-ň/-eň* sú popri tvare *neho* v týchto prípadoch:

cez	neho	—	cezeň
do	neho	doňho	doň
na	neho	naňho	naň
nad	neho	—	nadeň
o	neho	oňho	oň
po	neho	poňho	poň
pod	neho	—	podeň
ponad	neho	—	ponadeň
popod	neho	—	popodeň
popred	neho	—	popredeň
poza	neho	pozaňho	pozaň
pre	neho	preňho	preň
u	neho	uňho	—
v	neho	—	voň
za	neho	zaňho	zaň

Podoby na *-ňho* sa používajú pri predložkách zakončených na samohlásku; po týchto predložkách sú aj podoby na *-ň*. Jedinou výnimkou je tu predložka *u*, pri ktorej je tvar na *-ňho*. Podoby na *-eň* sa používajú pri predložkách, ktoré sa končia na spoluhlásku.

Všimnime si teraz využívanie tvarov na *-ňho, -ň/-eň*, a to osobitne pri osobných podstatných menách mužského rodu, zvieracích podstatných menách mužského rodu, neživotných podstatných menách mužského rodu a pri podstatných menách stredného rodu.

Pri osobných podstatných menách mužského rodu sú podľa Morfológie slovenského jazyka v gen. a akuz. sg. varianty *na neho, naňho, naň*, variant *naň* je však zriedkavejší. Ide teda o používanie troch variantov v dvoch pádoch. Podľa toho je možné povedať: *(zapáral) do neho, doňho* alebo *doň (do chlapca, do Janka), (staral sa) o neho, oňho, oň (o chlapca, o Janka).*

Pri zvieracích podstatných menách mužského rodu sa používanie týchto troch typov tvarov výslovne v doterajších príručkách nespomína. Iba M. Nábělková (1982) hovorí o zastupovaní životných neosobných podstatných mien. Môžu to byť iba zvieracie podstatné mená mužského rodu, lebo životné, resp. životné a neživotné podstatné mená sa rozlišujú iba pri mužských podstatných menách. Podľa nej sú v tomto prípade prípustné len najkratšie tvary na *-ň*. V materiáli, ktorý sme získali z literatúry, máme doložené tvary na *-ň* aj *-ňho:*

Suseda, odnesiem gunára predať, ale mohli by ste *zaň* dostať pekný groš. (Lazarová) — Ešte dobre, že psa prihlásil, aj poplatky *zaňho* zaplatil. (Urban)

Hoci v týchto prípadoch nemáme doložené používanie tvaru *neho*, myslím, že je tiež možný, napr.: *Zadrapoval do n e h o* (do psa). — *Skríkol na n e h o* (na psa).

Frekvenciu tvarov *neho, -ňho* a *-ň* v tomto prípade bude potrebné ešte presnejšie zistiť (doklady na ich používanie pri zvieracích podstatných menách mužského rodu sa získavajú ťažko).

Zámená zastupujúce neživotné podstatné mená mužského rodu majú podľa Morfológie slovenského jazyka iba tvary na *-ň*, a to v gen. aj akuz. sg. Podľa vymedzenia, ktoré je u J. Oravca — V. Lacu (1973, s. 106), dlhšie tvary v akuz. sg. *(jeho, neho, -ňho)* môžu mať len zámená, ktoré zastupujú mužské osobné mená, nesmú ich však mať ostatné zámená, z čoho vychodí, že pri neživotných podstatných menách mužského rodu môžu byť iba tvary na *-ň*. Doklady, ktoré máme k dispozícii, dokazujú, že sa tu používajú nielen tvary na *-ň*, ale aj tvary na *-ňho*, napr.:

Vinič zamrzol, zažrala sa *doňho* choroba. (Hečko) — Veľký čln sa horko-ťažko dostal k druhému brehu. Naberala sa *doňho* voda. (Rajský) — Pelikán má veľký zobák, môže *doňho* ryby zobrať. (Čižmárik)

V týchto dokladoch ide o používanie tvarov na *-ňho* v gen. sg. O tvaroch v akuz. sg. písal G. Horák (1984, s. 85—88). Vychádza z otázky, ktorú začul na autobusovej zastávke v Bratislave (a tú použil v názve príspevku): *Aj ty n a n e h o* (na autobus) *nastúpiš?* Ide tu o použitie tvaru *neho* pri neživotnom podstatnom mene mužského rodu. Autor upozorňuje, že do opytovacej vety sa dostal nevhodný tvar zámena *on* v predložkovom akuzatíve. K tomuto dokladu pripája G. Horák ešte ďalšie doklady z písaných prejavov: *Mnohí ľudia chcú mať alkohol poruke v každej chvíli, keď dostanú n a ň h o chuť. — Mladý tenista však zniesol aj tento tlak a obdivuhodne sa preniesol cez n e h o.* V dokladoch sa v akuz. sg. používa jednak tvar na *-ňho,* jednak tvar *neho* v spojení s predložkou: *naňho, cez neho.* Pri predložke *cez* sa použitie tvaru *neho* dá vysvetliť tým, že sa tu nemôže použiť tvar na *-ňho,* ako je to pri predložkách *na, do* atď. Na otázku, prečo v Bratislave kde-tu začujeme namiesto tvarov typu *naň* (*nastúpi naň* — na autobus, na vlak) tvary typu *na neho, naňho (nastúpi na neho/naňho),* G. Horák podáva vysvetlenie, že je to vplyv nárečia. Nazdávame sa, že za súčasnej situácie, keď vplyv nárečí na spisovný jazyk stále viac slabne a početní používatelia spisovného jazyka už prakticky neovládajú nijaké nárečie, nemožno s týmto vysvetlením vystačiť. Pravdepodobnejšie bude asi to, že prísna hranica medzi životnými a neživotnými podstatnými menami mužského rodu sa zrejme stiera. A je to o to pravdepodobnejšie, ak uvážime, že pri mnohých slovesách sa uplatňuje rovnaký tvar zámena *on: dotkol sa ho* (chlapca, psa, kameňa), *vidí ho* (chlapca, psa, kameň).

Aj pri podstatných menách stredného rodu nachádzame zámenné tvary na *-ňho:*

Aj kresielko tu ostalo iba jedno, sadla som si *doňho.* (Lazarová) — Naisto bolo nové storočie a s vôľou vyzuť *doňho* staré obyčaje. (Novomeský) — Bolo treba pojať *doňho* [nariadenia] odôvodnené pripomienky. (tlač)

G. Horák uvádza tento doklad s tvarom *naňho,* ktorý sa vzťahuje na podst. meno str. rodu: *More tiež hypnotizuje, ak sa n a ň h o dlho pozeráme.*

Na záver možno konštatovať, že tvar *neho* a tvary na *-ňho* osobného zámena *on* sa používajú v gen. a akuz. sg. omnoho širšie, ako sa podáva v našej doterajšej gramatickej literatúre. Bývajú nielen pri osobných podstatných menách mužského rodu, ale aj pri zvieracích podstatných menách toho istého rodu a neživotných maskulínach a používajú sa aj pri podstatných menách stredného rodu. Zvyčajnejšie sa v týchto prípadoch používajú tvary na *-ňho,* tvar *neho* je tu zriedkavejší. Z nášho rozboru vychodí, že v tomto smere bude potrebné zmeniť doterajšiu kodifikáciu, lebo nezodpovedá súčasnému vývinu spisovného jazyka.

Literatúra

HORÁK, G.: Aj ty *na neho nastúpiš?* Kultúra slova, *18*, 1984, s. 85—88.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
NÁBĚLKOVÁ, M.: *Po neho — poňho*, či *poň?* Práca, 1. 2. 1982, s. 4.
ORAVEC, J. — LACA, V.: Príručka slovenského pravopisu pre školy. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973. 608 s.
PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 608 s.
Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 424 s.
Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968.

Konštantín Palkovič

KVANTITA SAMOHLÁSOK PO MÄKKÝCH SPOLUHLÁSKACH, NAJMÄ PO J

1.1. V jazykovej praxi neraz môžeme pozorovať narúšanie súčasnej spisovnej normy pri písaní a vyslovovaní dlhých vokálov po spoluhláske *j* napr. v tvaroch *„alejám, Pyrenejách"*. Niektorí jazykovedci navrhujú takéto formy kodifikovať (Dvonč, 1958; Jacko, 1969). Takéto návrhy na kodifikáciu majú oporu v morfologickej stránke týchto slov. Otázka spájania spoluhlásky *j* s dlhými samohláskami sa nám bude javiť inakšie, keď sa na vec pozrieme z fonologického hľadiska. Pokúsime sa o to v tomto článku, pričom si budeme všímať spájateľnosť spoluhlásky *j* s dlhými samohláskami (nositeľmi slabičnosti) v súvislosti s podobnou spájateľnosťou iných mäkkých spoluhlások.

1.2. Mäkké konsonanty vystupujú v systéme slovenských foném proti nie mäkkým čiže tvrdým a obojakým spoluhláskam (porov. Pravidlá slovenského pravopisu, 1971, s. 7). Tento protiklad sa prejavuje v spájaní spoluhlások s vokalickými fonémami v dlhých slabikách. Po tvrdých spoluhláskach nasledujú dlhé samohlásky, po mäkkých spoluhláskach zasa dvojhlásky. Po tzv. obojakých spoluhláskach *(b, p, m, v, f, r, s, z)* nasledujú zväčša dlhé samohlásky, niekedy aj dvojhlásky. Takáto špecifikácia platí v plnom rozsahu iba pri *a*-ovom rade *(a-á-ia)*, ktorý obsahuje len centrálne prvky protikladu dlhého a krátkeho nositeľa slabičnosti. O radoch *e-é-ie, o-ó-uo (ô), u-ú-iu* to platí len čiastočne, pretože fonémy *é, ó, iu* tvoria menej zaťažené, sekundárne prvky kvantitatívnych protikladov (Sabol, 1977).

Protiklad dlhá samohláska — dvojhláska sa ruší (neutralizuje) po pred-

chádzajúcej tvrdej, resp. mäkkej spoluhláske vplyvom niekoľkých faktorov. Stáva sa tak pôsobením rytmického krátenia *(pekná, cudzia : krásna, rýdza)*, pri prevzatých slovách a pri expresívnych slovách (príklady v ďalšej časti).

Vplyvom miestnych nárečí, v ktorých je pri spájaní mäkkých konsonantov s dlhými nositeľmi slabičnosti iný stav ako v spisovnom jazyku, neutralizácia protikladu sa uplatňuje len pri regionálnych vlastných menách, predovšetkým v priezviskách, v ktorých sa dlhá samohláska môže vyskytovať aj po mäkkej spoluhláske, napr. *Bunčák, Straňák, Žák.*

1.3. Medzi mäkké konsonanty patrí aj spoluhláska *j*. No konsonant *j* má z hľadiska spájania s dlhými nositeľmi slabičnosti v systéme slovenských fonem osobitné postavenie. Výskyt *i*-ových dvojhlások po spoluhláske *j* je vylúčený (Pauliny, 1961, s. 76). Preto máme v spisovnej slovenčine v dlhých pozíciách namiesto spojení *j* + *ia, j* + *ie, j* + *iu* spojenia *j* + *krátka samohláska (ja, je, ju)*. V spisovnom jazyku sa vylučuje aj spojenie *j* + *ô (uo)*, napr. oproti *fialôčka* je *fajočka*, v gen. pl. je oproti *kopa* — *kôp obhajoba* — *obhajob*. Spojenie *j* so samohláskou *í* nie je obmedzené. Vyskytuje sa v rozličných pozíciách: *s mojím, strojím, prijímať, bájí, vajíčko, čajík*. Ani spojenie *j* s dlhým *ú* sa nevylučuje: *majú, pijúc, bajúzy*. Obmedzené je však spojenie *j* s dlhým *á*, no najmä s dlhým *é, ó*.

2. V koreni slov sa uplatňuje protiklad tvrdá — mäkká spoluhláska : dlhá samohláska — dvojhláska pri *a*-ovom rade, napr. *kázať* — *žiadať, tvár* — *žiaľ*. V plnom rozsahu to platí iba pre mäkké spoluhlásky, pretože po obojakých, výnimočne aj po tvrdých spoluhláskach môže nasledovať aj dvojhláska *ia: piať, viazať, siať, vziať, kiahne*. Tento protiklad sa ďalej ruší v slovách cudzieho pôvodu, ako aj v expresívach, lebo tu aj po mäkkej spoluhláske môže nasledovať dlhá samohláska: *cár, cárok, čákov, čárda, šál, šálka, beťár, žáner; cápať, ťáj*.

Podobná situácia je aj v spojeniach so spoluhláskou *j* v slovách cudzieho pôvodu, v ktorých po *j* môže nasledovať dlhá samohláska: *Ján, Jánus, majáles, maják, paják, Jób, jódlovať, jód*. Rovnako je to aj v expresívnych slovách (citoslovciach): *jáj, jéj, jój*. No v domácich neutrálnych slovách je po spoluhláske *j* v spisovnom jazyku krátka samohláska: *ja, jadro, jasať*.

3.1. Uvedený protiklad sa prejavuje pri ohýbaní substantív s pádovými príponami, ktoré sa začínajú na samohlásku *á* alebo dvojhlásku *ia*. Ide o tvar dat. a lok. pl. v ž. a str. rode, v str. rode okrem toho aj tvar nom. a akuz. pl. Je to v tvaroch *ženám, ženách* oproti *uliciam, uliciach* a v type *mestá, mestám, mestách* oproti *srdcia, srdciam, srdciach*. Dvojhláska *ia* môže byť zriedka aj po obojakej spoluhláske: *večeriam, konopiam, neteriam, zemiam, zmesiam, stepiam, reťaziam*. Pôsobením rytmického zákona

sa tento protiklad ruší. Máme tvary *chvíľam, chvíľach* ako *dievkam, dievkach,* rovnako tak *líca, lícam, lícach* ako *ústa, ústam, ústach.*

Po spoluhláske *j* môže nasledovať iba krátka pádová prípona: *šľapajam, šľapajach, oja, ojam, ojach.* Rovnako tak je to aj pri tvaroch substantív *nádej, koľaj, stupaj, veraj, livrej, esej, výzbroj, aleja, kopija, šija, Zoja, Joja, Maja, galeja, onomatopoja, epopeja, pomyje, Pyreneje, Plataje* a i.

3.2. V druhej dlhej pozícii pri ohýbaní substantív, ktorá sa vyskytuje v základe slova a uplatňuje sa spolu s nulovou pádovou príponou ako znak gen. pl. ž. a str. rodu typu *žena, mesto, srdce,* čiastočne aj *ulica* a *dievča,* sa výsledok protikladu mäkkosti neuplatňuje vždy rovnako pri všetkých vokáloch, ktoré sa predlžujú. Uplatňuje sa iba v *a*-ovom rade *hrada — hrád : žaba — žiab, jahňa — jahniat.* V radoch, pri ktorých sa vyskytuje jeden sekundárny prvok (napr. v rade *e-é-ie* je to *é,* v rade *u-ú-iu* je to *iu* a v rade *o-ó-uo* je to *ó*) dlhú slabiku reprezentuje iba centrálny člen radu, a to alebo dlhý vokál *(u — ú): kľuka — kľúk* ako *ruka — rúk,* alebo dvojhláska *(e — ie): kefa — kief* ako *žena — žien, (o — ô): šopa — šôp* ako *kopa — kôp.* Po predchádzajúcej dlhej slabike vplyvom rytmického krátenia (podobne ako aj v nezdomácnených cudzích slovách) predlžovanie nenastáva, a preto sa ani neprejavuje výsledok rozdielu v mäkkosti predchádzajúcej spoluhlásky, napr. *zábrana — zábran : Piešťany — Piešťan; zápeka — zápek : zástera — zástér.*

Po dvojhláske *j* v gen. pl. kvantitu reprezentuje nedvojhláskový centrálny dlhý člen radu. Pri *a*-ovom rade *(a-á-ia)* je to dlhé *á: jama — jám, Bojany — Boján* (podobne aj pri substantívach *jachta, jazda, fujara, fajansa, Vojany, Gajary* a i.), pri *u*-ovom rade *(u-ú-iu)* je to dlhé *ú: jurta — júrt, juchta — júcht.* Pri *o*-ovom rade *(o-ó-uo) je* nedvojhláskový dlhý člen *(ó)* sekundárny, preto samohláska *o* ostáva krátka: *obhajoba — obhajob, joia — jot.*

3.3. Keď sa kvantita v tvare gen. pl. prejavuje vkladaním dlhého nositeľa slabičnosti do základu slova, druh vkladanej hlásky nie je podmienený mäkkosťou predchádzajúcej spoluhlásky. Do jednoslabičných, resp. neslabičných základov sa vkladá iba dvojhláska *ie: hra — hier, dno — dien.* Do dlhších základov sa najčastejšie vkladá dvojhláska *ie,* ale aj iné dlhé centrálne prvky okrem dvojhlásky *ia: cvikla — cvikiel, hračka — hračiek,* kým dvojhláska *ô* (popri *ie, á*) nasleduje iba po perniciach: *jamka — jamôk* (i *jamiek*), *kvapka — kvapôk* (i *kvapiek* a *kvapák*), a vkladné *á* (popri *ie*) je zriedkavé a vyskytuje sa iba po nie mäkkých spoluhláskach: *jedlo — jedál, karta — karát* (i *kariet*). Krátenie (neutralizácia kvantity) po predchádzajúcej dlhej slabike sa prejavuje bez ohľadu na mäkkosť predchádzajúcej spoluhlásky vkladaním krátkej samohlásky, najčastejšie samohlásky *o: hriadka — hriadok, práčka — práčok,* pred nasledujúcou spoluhláskou

v alebo pred sonórami, ktoré sú na druhom mieste spoluhláskovej skupiny, vkladá sa *e* aj *ie: výhra — výher/výhier, húžva — húžev/húžiev.*

Po spoluhláske *j*, ktorá je v spoluhláskovej skupine, sa vkladá iba krátka samohláska. Keď nasleduje v spoluhláskovej skupine po *j* mäkká alebo sonórna spoluhláska, vkladá sa samohláska *e: vajce — vajec, ojce — ojec, vojna — vojen, lajno — lajen.* Pred mäkkou i sonórnou spoluhláskou je samohláska *e* na mieste dvojhlásky *ie*, ktorá je v type *očko — očiek, veslo — vesiel.* Keď v spoluhláskovej skupine po *j* nasleduje tvrdá spoluhláska, vkladá sa krátke *o: fajka — fajok, trojka — trojok, ojko — ojok*, kde zodpoveďá vkladnému *o* v slovách po predchádzajúcej dlhej slabike v type *pierko — pierok, dievka — dievok.*

4. Pri ohýbaní adjektiválií sa realizuje výsledok protikladu mäkkosti všetkými troma dlhými nositeľmi slabičnosti: *pekná — cudzia, dobré — užšie, druhú — tretiu.* Tento protiklad sa vplyvom rytmického zákona ruší: *krásna — domáca, vzácneho — rýdzeho, dvanástu — tisícu.*

Po spoluhláske *j*, ktorá sa vyskytuje iba v adjektívach typu *páví*, je namiesto dvojhlásky krátka samohláska (dlhé *í* ostáva): *papagájí, papagája, papagáje, papagáju* (Dvonč. 1964a), podobne *zmijí, zmija, zmije, zmiju.*

5.1. Protiklad mäkkosti sa manifestuje v *á*-ovom rade rozdielom dlhá samohláska — dvojhláska aj pri slovesných tvaroch: *chytám — vraciam (ia* je zriedka aj po obojakých spoluhláskach: *večeriam, staviam, meriam)*, ale neutralizuje sa pôsobením rytmického zákona: *žiadam — kráčam*, ako aj pri expresívach: *hačám.* Rytmický zákon neplatí v 3. os. pl., v prechodníku a prít. príčastí slovies typu *prosiť: súdiu, súdiac, súdiaci.*

Po spoluhláske *j* nasleduje vždy krátka samohláska pri slovesách typu *prosiť: stroja, hnoja, hoja, strojac, dojaci*, ako aj v tvaroch slovies *stáť* a *báť sa: stoja, stojac, stojaci, boja sa, bojac sa, bojaci sa.* V prítomníku slovies typu *volať* sú tvary s krátkym *a* v slove *kajať sa, kajam sa*, resp. dvojtvary *kajam sa/kajám sa* (Dvonč, 1965, s. 125), kým v slove *hajať* sú tvary s dlhým *á: hajám, hajáš, hajá*, lebo ide o expresívne slovo (Morfológia, 1966, s. 437).

5.2. Z ďalších slovesných foriem s dlhou pozíciou majú iba tvary *viem, vieš — viete* paralelu v tvaroch so spoluhláskou *j*. Ide o tvary *jem, ješ, je, jeme, jete*, v ktorých je krátka samohláska, lebo po spoluhláske *j* tu nemôže byť dvojhláska *ie*.

5.3. Dlhá pozícia je aj pri opakovacích slovesách. Reprezentuje ju dvojica *á — ia: chytávať — voniavať*, po neutralizácii len *a: žiadavať — kráčavať*, ako aj dvojhláska *ie*, ktorá nie je ovplyvnená predchádzajúcou spoluhláskou a ostáva aj po dlhej slabike: *prospievať — chválievať.* Po spoluhláske *j* nasleduje iba samohláska *e*, ale tieto tvary sú zväčša neústrojné alebo zriedkavé.

6. Dlhú pozíciu reprezentuje krátka samohláska po spoluhláske *j* aj v tvaroch druhovej číslovky *obidvoje, oboje : obidvojeho, obidvojemu.*

7.1. Pri tvorení slov je dlhá slabika v prípone alebo v základe slova. V prípone sa prejavuje napr. v type *lístie.* Reprezentujú ju dvojhlásky *ia, ie, iu* bez ohľadu na predchádzajúcu spoluhlásku a kvantitu predchádzajúcej slabiky: *krovie, krovia, kroviu — Považie, Považiu, lístie, lístia, lístiu.*

Po spoluhláske *j* nemôže nasledovať dvojhláska, preto sa v slovenčine slová tohto typu nevyskytujú (nereálne sú podoby *Podunaje, Podyje, sústroje* a pod.; porov. Dvonč, 1967). V jedinom slove tohto typu *(chvoje, chvoja, chvoju)* nasleduje po *j* samohláska (Dvonč, 1964b).

7.2. Zo slovenských prípon, ktoré sa vyskytujú aj pri slovách zakončených v báze na *j*, je častá prípona *-ák*, po mäkkej spoluhláske *-iak*, po krátení *-ak: druhák, tretiak — piatak.* Dvojhláska je aj po obojakej spoluhláske: *moriak, kriak, diviak.* Po dvojhláske *j* nasleduje krátke *a* ako po dlhej slabike: *pijak, navijak, fujak, kyjak, dvojak, stojak, rojak.*

7.3. V slovách zakončených na *-iac* je podobná situácia ako pri sufixe *-ák.* Dvojhláska je v slove *mesiac*, no po spoluhláske *j*, hoci ide o dlhú príponu, nasleduje krátke *a: zajac.* Na to, že ide o dlhú príponu, poukazujú nárečové formy *zajíc* (Záhorie), *zajác — zajăc* (Orava, porov. Habovštiak, 1965, s. 74). Ako prípona sa zakončenie *-ac* vyčlení v porovnaní s derivátom *zajko.*

7.4. Dlhá je aj prípona *-ár*, po mäkkých a niektorých obojakých spoluhláskach *-iar: rybár — tlačiar*, ale aj *holubiar, šermiar, klampiar, mäsiar, kraviar, voziar.* Ide tu o silnú dĺžku, preto rytmický zákon na príponu nepôsobí, a tak sa nikdy nekráti: *sviečkár, bĕbkár.* V starších slovách je krátenie v základe: *košikár, pernikár.*

Po spoluhláske *j* tiež ostáva dlhé *á: strojár, spojár, nástrojár, vejár, odbojár.* Dlhé *á* ostáva aj po pripojení ďalšej prípony *-stvo: strojárstvo*, resp. v prípone *-áreň: strojáreň.*

7.5. V základe slova sa dĺžka objavuje pri tvorení názvov mláďat. Výsledok rozdielu v mäkkosti predchádzajúcej spoluhlásky sa tu uplatňuje iba v *a*-ovom rade: *háďa — žiabä*, inak nie: *medvieďa — žieňa, vnúčence — deťúrence.* Slová na spoluhlásku *j* sa v tomto type nevyskytujú.

7.6. Predlžovanie základu nastáva aj pri tvorení zdrobnených názvov, ale výsledok rozdielu v mäkkosti sa prejavuje iba v *a*-ovom rade: *hrad — hrádok, vlas — vlások*, ale *čaša — čiaška* (aj *brada — briadka*), no inak sa neprejavuje: *sekera — sekierka, breh — briežok, pec — piecka, sneh — sniežik, hora — hôrka, kocka — kocôčka, kus — kúsok.* Vplyvom rytmického zákona nastáva krátenie vkladného *ie* na *e: hrdielko — krídelko, okienko — vlákenko*, ako aj vkladného *ô* (resp. prípony *-ôčka)* na *o (-očka):*

fialôčka, guľôčka — sliepočka, chvíľočka. Namiesto dvojhlásky *ia* je v prípone *a: jahniatko — vtáčatko.*

Po spoluhláske *j* môže nasledovať iba krátke *o* ako v slovách po predchádzajúcej dlhej slabike: *fajočka, chvojočka, trojočka* (ako v type *dieročka*), hoci prípona *-očka* môže byť aj inde po krátkej slabike, napr. *záhradočka, šatočka, knižočka* (porov Štolc, 1958). Namiesto vkladného *ie* sa vkladá krátke *e* ako po predchádzajúcej dlhej slabike: *lajenko* (oproti typu *vesielko*).

7.7. Z prevzatých slov, ku ktorým možno paralelne uviesť slová so spoluhláskou *j*, prejavuje sa rozdiel dlhá samohláska — dvojhláska pri zakončení *-ér/-ier*. O rozdiele *é — ie* však nerozhoduje mäkkosť predchádzajúcej spoluhlásky. Pri starších prevzatiach je zakončenie *-ier: ďumbier, papier, halier, pancier,* pri novších prevzatiach je zakončenie *-ér: polymér, buldozér.*

Po spoluhláske *j* máme v spisovnej slovenčine iba zakončenie *-er: frajer, majer* (v zsl. nárečiach sú formy *majjer/majír, frajjer/frajír,* v Gemeri aj *frajār,* porov. Orlovský, 1982, s. 83). Ide tu o dlhú pozíciu a staršie prevzatia, preto by sme v gen. pl. prechýlenej podoby *frajerka* očakávali vkladné *o (frajerok)* ako po predchádzajúcej dlhej slabike (tak ako v type *robotníčok).* Takáto forma sa používa najmä v hovorených, no niekedy aj v písaných prejavoch. Kodifikovaná forma je forma *frajeriek* (Pravidlá, 1971, s. 160).

Na formu *frajerok* poukazujú aj iné prípady, keď po slabike *ja* a *je* nastáva krátenie (porov. v bode 8).

8. Slovotvorná prípona *-ík* sa po predchádzajúcej dlhej slabike skracuje. Oproti formám ako *bičík, košík, nožík* a pod. máme formy s krátkym *-ik: báčik, prútik.*

Po spoluhláske *j* sa dĺžka neskracuje: *šuhajík, čajík, pokojík, závejík,* no po slabike *ja* a *je* nastáva krátenie. Z toho vyplýva, že spojenia *ja, je* tu majú fonologickú platnosť dlhej slabiky, čiže akoby v spojení boli dvojhlásky *ia, ie,* napr. *kyjačik, povijačik, zajačik, rojačik, vojačik, stojačik, anjelik, evanjelik.* V slove *majerík* (popri *majerček* — Slovník slovenského jazyka II, 1960) je už dlhá prípona, hoci aj tu by sme očakávali krátku slabiku. Pri slovách s príponou *-ský* však krátenie nenastáva: *anjelský, majerský, frajerský,* lebo *-je-* tu má funkciu krátkej slabiky.

9. Výsledky nášho porovnávania môžeme zhrnúť takto: V domácej nocionálnej zložke lexiky sa v dlhých pozíciách nevyskytuje spojenie spoluhlásky *j* s dvojhláskou, ale ani s dlhým *é,* a tak ako po iných spoluhláskach ani s dlhým *ó.* Spojenie s dlhým *á* je obmedzené na dva typy, na gen. pl. *jama — jám* a na deriváty s príponou *-ár- (-áreň): strojár, strojáreň.* V prvom prípade ide o základ slova, v druhom prípade ide o silnú dĺžku, ktorá

nepodlieha rytmickému kráteniu. Spojenia *ja, je, jo* majú v dlhých pozíciách platnosť dlhých slabík. Prejavuje sa to pri ohýbaní a tvorení slov. Slová na *j* majú rovnaké krátke vkladné samohlásky *(e, o)*, ako bývajú po dlhých slabikách (porov. tvary *vajec, vojen, trojok, fajočka, lajenko*) a dlhé prípony po slabikách *ja, je*, ktoré sú v dlhej pozícii, sa skracujú (porov. slová ako *kyjačik, anjelik)*. No hoci sa v morfologickom pláne jazyka v praxi uplatňujú po *j* dlhé samohlásky, resp. *á*-ové gramatické prípony v tvaroch ako *alejám* a pod., predsa sa v jazykovej norme a kodifikácii uprednostnili krátke, *a*-ové prípony. Je to v súlade s fonologickým systémom slovenčiny, v ktorom sa nepripúšťajú spojenia *jia, jie, jô* a spojenia *jé, jó* sa obmedzujú na cudzie, resp. prevzaté a expresívne slová, spojenie *já* v domácich slovách iba na pozíciu so silnou dĺžkou v prípone *-ár* a v gen. pl., kde „ide o alternáciu v rámci lexikálnej morfémy" (Ružička, 1959, s. 370)).

Literatúra

DVONČ, L.: Dlhé *á* po spoluhláske *j* v spisovnej slovenčine. Zo štúdia slovenského tvaroslovia. In: Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury II, Praha 1958, s. 65—76.

DVONČ, L.: (1964a): Ku skloňovaniu prídavných mien typu *papagáji*. Slovenská reč, *29*, 1964, s. 59—60.

DVONČ, L. (1964b): *Chvoje, -a*, str. Slovenská reč, *29*, 1964, s. 118—119.

DVONČ, L.: K časovaniu slovies *kajať sa* a *pokajať sa*. Slovenská reč, *30*, 1965, s 124—125.

DVONČ, L.: *Dyje*, či *Dyja*? Kultúra slova, *1*, 1967, s. 274—277.

HABOVŠTIAK, A.: Oravské nárečia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965. 554 s.

JACKO, J.: Ešte o dlhom *á* po spoluhláske *j* v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, *34*, 1969, s. 287—290.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. Martin, Osveta 1982. 424 s.

PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961. 122 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 424 s.

RUŽIČKA, J. (rec.): Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatúry I, II. In: Slovenská reč, *24*, 1959, s. 368—372.

SABOL, J.: Krátke samohlásky, dlhé samohlásky a dvojhlásky v spisovnej slovenčine. Kultúra slova, *11*, 1977, s. 97.

Slovník slovenského jazyka. Zv. 2. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960, s. 80.

ŠTOLC, J.: K morfológii deminutív v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 3. Spisovný jazyk. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 67.

Jozef Škultéty

USTÁLENÉ SLOVNÉ SPOJENIA Z KONFRONTAČNÉHO HĽADISKA
(Na slovenskom a francúzskom materiáli)

Ako je známe, interferencie súvisia s problematikou jazykových kontaktov (Weinreich, 1967), resp. s bilingvizmom (plurilingvizmom) a možno ich skúmať z viacerých hľadísk, a to najmä z hľadiska čisto lingvistického alebo s aspektu aplikovanej lingvistiky, kam zaraďujeme nielen tzv. pedagolingvistiku, ale aj otázky súvisiace s teóriou prekladu i lexikografiou, ako o tom svedčia mnohé príspevky uverejnené aj u nás. Interferencie sa môžu týkať viacerých oblastí jazyka (úmyselne sa vyhýbame termínu jazyková rovina): zvukovej (foneticko-fonologickej), pravopisnej, morfosyntaktickej, lexikálnej, štylistickej ap. (Hořejší, 1983). Tieto otázky súvisia aj s tým, čo sa niekedy v aplikovanej lingvistike od čias Koesslera a Derocquignyho nazýva „faux amis" (porov. napr. Mounin, 1974, s. 139), niekedy aj „mots perfides", „mots-sosies" (Svobodová-Chmelová, 1982, s. 10; 1977, s. 140).

V tomto článku sa budeme pridržať bežnejšieho termínu *faux amis* (porov. ruský termín *ložnyje druzja perevodčika*, v španielčine *los falsos amigos de los traductores* ap.), a to aj preto, že problematiku lexikálnych interferencií zužujeme na ustálené spojenia.

Ustálenými spojeniami rozumieme také spojenia, ktoré sú jednak lexikalizované, napr. *promoteur de construction* „investor", jednak frazeologizované čiže frazeologické jednotky, frazémy (FJ), a to buď s jedným komponentom, napr. *politique secrète* „kabinetná politika" alebo s viacerými zložkami, napr. *biele zlato „sucre"* (porov. Kučerová, 1974; Škultéty, 1982). Problémy, o ktorých je reč, sa, pravdaže, týkajú aj „simplexných lexií", ako sa o tom môžeme veľmi ľahko presvedčiť z viacerých príspevkov.

Vo výklade budeme postupovať tak, že raz za východiskový jazyk (langue source, langue de départ) vezmeme slovenčinu a cieľovým jazykom (langue-cible, langue d'arrivée) bude francúzština a naopak. Vedú nás k tomu najmä didaktické a lexikografické dôvody. Zo svojich úvah vylúčime prípady, keď motivácia v oboch jazykoch je rovnaká: tu vlastne ide o „priateľov" „vocabula cognata", t. j. o slová, resp. také lexikálne jednotky, ktoré sa vyskytujú v obidvoch jazykoch, a nie sú pre cudzinca nijakou pascou (Svobodová-Chmelová, 1977, s. 141), napr. *pomme d'Adam* „Adamovo jablko", *Achilova päta* „talon d'Achille" a i. Pravda, aj tu sa môže stať, že pôjde iba o „amis partiels", keď pri prekladaní sa realizuje iba čiastočná zhoda; napr. spojenie *poids lourd* „ťažká váha" sa vo francúzštine

nepoužíva len na označenie váhovej kategórie (v športovej terminológii), ale aj na pomenovanie ťažkého nákladného automobilu.

Medzi „amis partiels" patrí aj ustálené spojenie, v ktorom sa ako jedna zložka vyskytuje adjektívum. Keďže ich spájateľnosť so substantívami môže byť v obidvoch jazykoch rozličná, nemožno pri preklade postupovať priamočiaro; napr. spojenie *habileté technique* sa prekladá ako „technická zručnosť", ale slovenské spojenie *technické kreslenie* sa do francúzštiny predkladá spojením „dessin industriel".

1. Neraz sa stáva, že niektoré ustálené spojenia (lexikalizované alebo frazeologizované) nás svojou akoby všeobecnou sémantikou ľahko pomýlia, keď máme za ne nájsť v cieľovom jazyku náležitý ekvivalent; napr. spojenie *začať od Adama* v slovenčine sa do francúzštiny prekladá spojením „remonter au déluge"; naopak francúzske spojenie *c'est un type à la gomme (gommeux)* má slovenský ekvivalent „je nanič, je ledajaký" (a nie „je ako z gumy", t. j. ohybný, pružný).

2. Pri prekladaní z jedného jazyka do druhého sa môžeme stretnúť ešte s komplikovanejšími prípadmi. Slovenskej FJ *Achilova päta* nezodpovedá vo francúzštine len spojenie „talon d' Achille", ale aj iná, resp. iné FJ napr. „défaut de ma (ta, sa...) cuirasse" (Svobodová-Chmelová, 1982, s. 158; Veľký francúzsko-český slovník [VFČS] I, s. 426). Z významového hľadiska by sa tu mohlo uplatniť aj spojenie „point vulnérable" „slabá stránka, zraniteľné miesto, slabina...", ale to by už bol opis, výklad, nie ekvivalent. Riešenie, s ktorým sa stretávame v niektorých prekladových slovníkoch, keď za FJ *défaut de la cuirasse* sa dosadzuje ekvivalent „zranitelné místo, slabá stránka, slabina" (VFČS I, s. 399), pokladáme preto za diskutabilné. Lepšie je to už pri hesle *défaut*, kde okrem významu „slabina, slabá stránka", nájdeme aj FJ „Achilova päta" (VFČS I, s. 426). Podobne je to aj vo Francúzsko-slovenskom slovníku (1983, s. 182) pri hesle *cuirasse*. Vonkoncom nás však neuspokojuje ekvivalentácia v tomto slovníku pri hesle *défaut* (s. 197), kde nachádzame opis „najslabšie miesto" (o tomto slovníku referujeme podrobnejšie v časopise Slovenská reč, *6*, 1984, s. 378—380).

3. V obidvoch jazykoch použité FJ majú frazeologizovaný len jeden komponent a práve ten spôsobuje niekedy isté prekladateľské ťažkosti. Ide o také spojenie, ako napr. *akademická štvrťhodinka* "quart d'heure de grâce"; preklad spojenia *vypiť na ex* „boire d'un coup (d'une lampée)" sa nám vidí adekvátnejší oproti spojeniu „boire d'un trait", ktoré sa nám vidí neutrálne (porov. slovenské „... vypiť na jeden dúšok, jedným dúškom"); podobný problém predstavuje spojenie *akútna otázka*, ktoré má v preklade dva varianty: "question brûlante/urgente" a i.

4. Niekedy sa slovenské spojenie prekladá jednoslovne, napr. *cisársky rez* "césarienne"; *anglická slanina* "bacon"; *antikoncepčný prostriedok*

„contraceptif“ ap. Opačný prípad: simplexnej lexii východiskového jazyka zodpovedá v cieľovom jazyku komplexná lexia čiže ustálené spojenie, napr. *epika* „poésie épique“; *telefonát* „coup de téléphone, communication téléphonique“. Osobitne treba upozorniť na prípad, keď viacslovný ekvivalent označuje inú vec (iný predmet, denotát, nominát, referent, resp. designát), napr. slovenské spojenie *čierne zlato* sa do francúzštiny prekladá ako „charbon“, ale francúzske spojenie *or noir* (doslova *čierne zlato*) sa do slovenčiny prekladá ako „ropa“.

V spisovnej slovenčine sa často najmä v odbornom vyjadrovaní využívajú vzťahové prídavné mená s príponou *-ový*. Keďže románske jazyky (netýka sa to natoľko rumunčiny) nemajú toľko vzťahových prídavných mien ako slovenčina a vôbec slovanské jazyky, pri preklade si musíme vypomáhať nezhodnými prívlastkami; J. Svobodová-Chmelová (1982, s. 33—34) uvádza ustálené spojenia a ich francúzske ekvivalenty s adjektívom *filmový*, napr. *filmové plátno* „écran (de cinéma)“, *filmový herec* „acteur de cinéma“, *filmový režisér* „metteur en scène, réalisateur de cinéma“, *filmový klub* „ciné-club“, *filmový archív* „cinémathèque“; iba spojenie *filmový žáner* sa prekladá podobným spojením: „genre filmique“ (porov. aj Bartoš, 1978). Zriedkavo sa stáva, že spojenie so zhodným prívlastkom musíme preložiť celou vetou (súvetím), napr. *aprílové počasie* „le diable bat sa femme et marie sa fille . . .“

5. Z hľadiska lexikálneho obsadenia sa v niektorých ustálených spojeniach stretávame s ďalšími zaujímavými prípadmi. Napríklad v oboch jazykoch sa v ustálených spojeniach síce vyskytujú vlastné mená alebo od nich odvodené slová, ale často nie sú zhodné. Tak napr. slovenská FJ *to je pre mňa španielska dedina* sa do francúzštiny prekladá ako „c'est du grec (du chinois, de l'hébreu) pour moi . . .“. Spojenie *hospitalité écossaise* vo francúzštine nijako nesúvisí s naším ponímaním „škótstva, držgrošstva“, lebo vo francúzštine toto spojenie označuje presný opak: „štedrú pohostinnosť“.

Napokon ešte uvedieme, že v jednom z jazykov sa vlastné meno (alebo odvodená lexéma) pri prekladaní nemusí objaviť; napr. spojenie *francúzsky kľúč* sa prekladá ako „clé anglaise“, *mal florentin „syfilis“;* francúzsku FJ *il boit comme un Polonais* prekladáme ako „pije ako dúha“ (oproti českému „pije jako Dán“); francúzska FJ *bâtir des châteaux en Espagne* znamená „stavať vzdušné zámky“ atď.

Ukazuje sa, že štúdium ustálených spojení a vôbec frazeológie dvoch jazykov má svoje oprávnenie. Zapadá do celkového rámca konfrontačného výskumu jazykov a je neobyčajne dôležité pri poznávaní a ovládaní cudzích jazykov.

Literatúra

BARTOŠ, L.: Notas a la clasificación del adjetivo. In: Estudios ofrecidos a Emilio Alarcos Llorach II. Univerisidad de Oviedo 1978, s. 45—60.

Francúzsko-slovenský slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.

HOŘEJŠÍ, V.: Théorie générale des „faux amis" et les problèmes des „faux amis" français-tchéques. In: Romanica Olomucensia III (v tlači).

KUČEROVÁ, E.: Z problematiky slovných spojení. In: Štúdie z porovnávacej gramatiky a lexikológie. Bratislava, Veda 1974.

MOUNIN, G.: Dictionnaire de la linguistique. Paris, Presses universitaires de France 1974.

SVOBODOVÁ-CHMELOVÁ, J.: Problèmes de la traduction I. Interférences lexicales: internationalismes, faux internacionaïsmes et les problèmes liés a leur traduction. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1982.

SVOBODOVÁ-CHMELOVÁ, J.: A propos des interférences linguistiques entre le français et tchèque. In: Acta Universitatis Carolinae, Philologica 3. Romanistica Pragensia 10, 1977, s. 139—154.

ŠKULTÉTY, J.: Španielska frazeológia. Bratislava, Univerzita Komenského 1982.

Velký francouzsko-český slovník. Praha, Academia 1974.

WEINREICH, U.: Languages in contact. Findings and problems. London — The Hague — Paris, Mouton 1967

SPRÁVY A POSUDKY

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava, Veda 1984. 124 s.

Morfologická rovina spisovnej slovenčiny je vedecky spracovaná v akademickej Morfológii slovenského jazyka (MSJ) z r. 1966. Vydaním MSJ sa však výskum morfologickej roviny neskončil, skúmanie formálnej morfológie (deklinácie a konjugácie) sa v ďalších rokoch prehĺbilo. Jeho výsledkom sú početné novšie publikácie, štúdie a iné menšie príspevky zamerané na objasňovanie parciálnych otázok sémantickej a formálnej (paradigmatickej, flektívnej) morfológie pracovníkov Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, ale aj členov katedier slovenského jazyka filozofických a pedagogických fakúlt v Bratislave, Prešove, Banskej Bystrici, Nitre a Trnave. V slovenskej jazykovede sa pociťovala potreba zhrnúť v osobitnej monografii výsledky doterajšieho výskumu formálnej morfológie spisovnej slovenčiny s využitím chápania jazyka ako útvaru, ktorý má dynamický ráz. L. Dvonč v monografickej práci *Dynamika slovenskej morfológie* načrtol dynamiku formálnej morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny. V práci sa zameriava predovšetkým na deklináciu substantív (s. 21—79), ktorej vo svojich doterajších prácach venoval najviac času i pozornosti. Pripomíname, že v MSJ spracoval L. Dvonč časť o skloňovaní podstatných mien. Menej miesta venuje L. Dvonč skloňovaniu prídavných mien (s. 80—85), zámen (s. 86—89), číslovíek (s. 90—94) a časovaniu slovies (s. 95—106). Treba však povedať, že rozsah Dvončovej monografie bol vymedzený.

V úvodnej časti (s. 7—20) venuje L. Dvonč pozornosť vymedzeniu termínu dynamika morfologického systému spisovnej slovenčiny. Termín (pojem) dynamika jazyka sa v jazykovednej literatúre nepoužíva (nechápe) rovnako. K základným termínom (dynamika, morfológia, systém, súčasný spisovný jazyk, norma, kodifikácia, tvar slova, vzor a i.) uvádza L. Dvonč mená domácich i zahraničných lingvistov, ktorí sa touto problematikou v ostatných rokoch zaoberali. Prirodzene, L. Dvončovi najviac vyhovujú východiská spracované v MSJ.

Dynamiku podstatných mien interpretuje L. Dvonč podľa jednotlivých vzorov. Pri vzore *chlap* veľa miesta venuje propriám grécko-latinského pôvodu. Konštatuje, že slová grécko-latinského pôvodu sa prestávajú skloňovať s vynechávaním *-as, -es, -os, -us* v ostatných pádoch, resp. novšie sa skloňujú s ich ponechávaním, napr. *Feidias — Feidiasa, Pius — Piusa.* Koncové *-as, -es, -os, -us* sa stáva súčasťou tvarotvorného základu (TZ), hranica medzi TZ a F (formantom) sa posúva doprava. Tieto slová nadobúdajú touto zmenou v N. sg. nulovú pádovú príponu: *Feidias-Ø.* S týmto konštatovaním L. Dvonča treba bez výhrad súhlasiť. Príčiny zmeny v skloňovaní slov grécko-latinského pôvodu na *-as, -es, -os, -us* vidí autor v oslabení znalosti gréčtiny a latinčiny po prvej, najmä však po druhej svetovej vojne, keď sa vyučovaniu týchto jazykov (najmä latinčiny) nevenuje už taká pozornosť ako v minulosti. Preto je pochopiteľné, že namiesto skloňovania, pri ktorom sa rešpektuje stav v gréčtine a latinčine, začína sa skloňovanie zodpovedajúce v plnej miere deklinačnému systému spisovnej slovenčiny. Príčinu zmeny v tomto skloňovaní treba podľa nášho názoru vidieť nie v oslabení znalostí gréčtiny a latinčiny, ale vo vlastnom deklinačnom systéme slovenčiny, ktorý sa prejavuje v silnej tendencii po jednotnej podobe TZ, preto

sa odstraňujú rozličné variácie bázy, najmä jej rozličné zakončenie. Napokon aj L. Dvonč uznáva, že J. Damborský už v r. 1930 pripúšťal tu dvojaké skloňovanie, pričom na prvé miesto kládol skloňovanie, pri ktorom sa neberie ohľad na stav v gréčtine alebo latinčine, hoci v tomto čase sa vyučovaniu gréčtiny a latinčiny venovala pozornosť.

Propriálnu oblasť na rozdiel od apelatívnej charakterizuje L. Dvonč ústupom alternácií, a to najmä pri vlastných menách, ktoré vznikli z neživotných maskulín, napr. *hudec — hudca, mráz — mrazu, dážď — dažďa, ale Hudec — Hudca/Hudeca, Mráz — Mráza, Dážď — Dážďa.* Zložité pomery sú pri vynechávaní samohlások *e, o* pri priezviskách. Kým sa v MSJ uvádzajú pri priezvisku *Hudec* tvary s vynechávaním samohlásky *e (Hudec — Hudca),* L. Dvonč uvádza dvojtvary *(Hudec — Hudca/Hudeca).* Podľa nášho pozorovania je v spisovnej slovenčine tendencia nemeniť pri skloňovaní TZ najmä v dvojslabičných priezviskách typu *Pašek, Svitek, Valek, Škulec, Kavec.*

Dynamike skloňovania zvieracích podstatných mien mužského rodu sa v práci venuje pozornosť pri skloňovaní životných, ale aj neživotných podstatných mien. Pri životnom vzore *chlap* L. Dvonč pripomína, že zvieracie podst. mená muž. rodu majú v pl. neživotné skloňovanie podľa vzoru *dub* alebo *stroj,* a teda v N. pl. je tu prípona *-y* alebo *-e,* napr. *kohút — kohúty, zajac — zajace.* Presvedčivejšie je však Dvončovo konštatovanie dynamiky skloňovania podstatných mien (zvieracích) muž. rodu v rámci neživotných vzorov. L. Dvonč veľmi správne poukazuje na osobitné formovanie sa skloňovania zvieracích podst. mien mužského rodu s príponou *-y* v N. pl. alebo s príponou *-e* v tom istom páde a s príponou *-ov* v A. pl. V sg. sa teda zvieracie podst. mená muž. rodu skloňujú podľa vzoru *chlap,* v pl. podľa vzoru *dub* alebo *stroj,* v hovorovom jazyku však v A. pl. podľa vzoru *chlap.* Podľa nášho pozorovania prípona *-ov* v A. pl. pri zvieracích podstatných menách preniká aj na stránky hromadných oznamovacích prostriedkov, napr.: *... vybudovali zvernicu pre diviakov, danielov, jeleňov a muflónov. — ... menia sa na kaprov. — Rysov chytajú mnohí poľovníci živých. — Poľovačky na diviakov. — ... sa naplno rozbehli poľovačky na srncov.*

Dynamiku skloňovania neživotných podstatných mien muž. rodu ilustruje L. Dvonč na príklade *globál — v globále,* kde sa v L. sg. nahrádza pádová prípona *-i* príponou *-e.* Táto tendencia sa podľa nášho pozorovania prejavuje aj v L. sg. *reál — v reále, regál — v regále, model — v modeľe* a i. Podľa zistenia L. Dvonča sa na druhej strane zas prejavuje tendencia používať pádovú príponu *-i* vo väčšom rozsahu, ako to predpokladá platná kodifikácia, napr. *Čeklís — v Čeklísi, Boleráz — v Bolerázi* atď. Treba však poznamenať, že táto tendencia nemá celonárodnú platnosť, je to tendencia okrajová, nárečová, resp. mestského slangu (napr. „*v Priori*").

Samostatnú kapitolu venuje L. Dvonč vzájomným prechodom životných a neživotných podstatných mien mužského rodu. Niektoré pomenovania osôb, zvierat alebo vecí mužského rodu sa popri svojom základnom význame používajú aj v prenesenom význame, napr. pomenovania osôb na označenie zvierat alebo vecí, podobne pomenovania zvierat na označenie osôb alebo vecí atď. Niektoré javy nie sú podľa nášho pozorovania v tejto kapitole dotiahnuté do konca. Pri vlastných menách sa podľa L. Dvonča vo zvýšenej miere uplatňuje aj moment istej náhodnosti vzťahu medzi jazykovým pomenovaním a pomenovanou skutočnosťou („arbitrárnosť" sigmatického vzťahu), porov. napr. názov *Partizán* ako pomenovanie hotela, kina, výrobku, dopravného prostriedku atď. Autor tu však nič ne-

hovorí o skloňovaní názvu *Partizán* v rozličných pomenovaniach. V MSJ (s. 91) sa hovorí, že životné skloňovanie majú aj názvy jedinečných dopravných prostriedkov (lodí, vlakov), napr. *Ostravan — Ostravanovi*. Podľa nášho pozorovania sa pri skloňovaní názvov jedinečných dopravných prostriedkov (vlakov) prejavuje tendencia skloňovať ich podľa neživotného vzoru *dub*, napr. *Spišan — v Spišane, Šarišan — v Šarišane, Tatran — v Tatrane, Nitran — v Nitrane* atď. Dynamiku tohto skloňovania L. Dvonč neregistruje. Autor ďalej hovorí, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa prejavuje tendencia rozširovať repertoár neživ. mien muž. rodu, ktoré dostávajú v A. sg. z osobitných príčin pádovú príponu *-a* namiesto prípony *-Ø*. Sú to niektoré pomenovania z oblasti techniky, ako sú pomenovania áut a motocyklov, napr. *kúpiť Wartburga, skútra, mopeda*, alebo niektoré pomenovania z oblasti športu, napr. *dať góla, pustiť góla*. Takéto skloňovanie slúži podľa L. Dvonča na vyjadrenie blízkeho citového vzťahu k označovanej realite. Rozdiel medzi tvarmi A. sg s príponou *-Ø* a príponou *-a* možno podľa L. Dvonča označiť alebo vyjadriť príd. menami *necitový — citový*. Treba si však uvedomiť, že v oblasti športu sú aj iné pomenovania, v ktorých sa prejavuje dynamika skloňovania. Napr. v SSJ VI (s. 11) sa slovo *axel* uvádza ako neživotné podstatné meno. V SSJ IV (s. 15) sa pri hesle *salchov* uvádza spojenie *skočiť salchova* (ako živ. podst. meno). Športový názov *taxis* sa u bežných používateľov jazyka chápe ako neživotné podstatné meno: *ísť na taxis, skončiť na taxise*. Ani o týchto javoch autor publikácie nehovorí.

Pri substantívach vzorov *žena* a *ulica* sa v TZ uskutočňujú vokalické alternácie typu krátky vokál/dlhý vokál *(ruk-a — rúk-Ø, ulic-a — ulíc-Ø)* alebo typu fonematická nula/dlhý vokál (dvojhláska), napr. *iskr-a — iskier-Ø, čerešň-a — čerešieň-Ø* spojené s tvorením tvarov G. pl. pádovou príponou *-Ø*, pri ktorom nevyhnutným sprievodným javom sú zmeny na konci TZ. Pri vzore *žena* a *ulica* je predlžovanie takým závažným momentom, že novšie sa uplatňuje aj po predchádzajúcej dlhej slabike, napr. *diaľnic-a — diaľníc-Ø, Včelínc-e — vo Včelínc-iach* a i. Dynamika deklinačného systému vzoru *dlaň* sa veľmi výrazne prejavuje v prechode slov zo vzoru *kosť* do vzoru *dlaň*, v malej miere aj do vzoru *žena*, čím sa zmenšil počet slov, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *kosť*. Vzor *kosť* sa dnes obohacuje iba o slová tvorené príponou *-osť*. Nazdávame sa, že nejednotný (sporný) názor na túto problematiku vyriešil L. Dvonč konštatovaním o rozlišovaní produktívnosti slovotvorného typu a neproduktívnosti deklinačného typu (gramatického vzoru). Dynamiku deklinačného systému treba však vidieť aj v prechode niektorých podstatných mien ženského rodu k podstatným menám mužského rodu. Miestne názvy *Podhoroď, Poproč, Ratvaj, Úbrež, Zeleneč* a i. sa v SSJ VI kodifikujú ako substantíva ženského rodu, doklady z jazykovej praxe hovoria o substantívach mužského rodu: *do Podhoroďa, Úbreža, Poproča, Ratvaja, Zelenča* a i. Tento pohyb v skloňovaní vlastných mien L. Dvonč nezachytáva.

Je otázka, či sa v pluráli podobne ako pri substantívach ženského rodu vzoru *ulica* a *dlaň* i pri substantívach stredného rodu vzoru *mesto* a *srdce* so spoluhláskou *j* na konci TZ používajú pády s *á: alej-a — alej-ám, alej-ách; esej — esej-ám, esej-ách; oj-e — oj-ám, — oj-ách; joj-o — joj-ám — joj-ách*. Na s. 58 L. Dvonč hovorí o zreteľnej tendencii používať popri tvaroch na *-am, -ach* aj tvary na *-ám, -ách*, no na s. 105 upozorňuje, že sa zatiaľ nepripúšťa dlhé *á* v príponách po spoluhláske *j*, ktorá je na konci TZ, a ako správne sa hodnotia iba podoby s krátkym *a*.

O skloňovaní príd. mien L. Dvonč hovorí, že sa vyznačuje vysokým stupňom pravidelnosti a ustálenosti. Ale ani táto kategória slov nie je bez vnútorného pohybu alebo napätia. Jednotlivé zmeny prebiehajú v druhej časti tvarov príd. mien vo F, TZ býva jednotný. Jednou z takýchto zmien je forma L. sg. mask. a neutr. a forma I. sg. fem. príd. mien typu *páví* v tvaroch s pád. príponami *-om* a *-ou*, ale aj podoby na *-iom* a *-iou*, napr. *babí* — *bab-om/bab-iom, bab-ou/bab-iou* (najmä *Babia hora* — *pod Babiou horou)*. Tvary s príponami začínajúcimi sa dvojhláskami sú pre skloňovanie príd. mien typu *páví* veľmi charakteristické. Výsledkom tohto vývinu sú tvary na *-iom* a *-iou* so začiatočným *io*, ktoré je podľa už staršej Dvončovej konštatácie tiež dvojhláskou. Táto Dvončova konštatácia je zatiaľ sporná. Napr. v priezviskách *Ichniovský, Ichniovská* je koncová morféma dlhá, čo signalizuje, že *io* nie je dvojhláska (rytmický zákon), hoci sa vyslovuje v rámci jednej slabiky. Aj pri zámene *čia* je často tendencia používať v I. sg. podobu *„čiou"*, pričom *io* nie je diftong.

V súčasnej spisovnej slovenčine sa podľa zistenia L. Dvonča používajú iba zložené číslovky typu *dvadsaťjeden,* opačný variant *jedenadvadsať* zanikol. Aj pri skloňovaní týchto čísloviek sa v bežnej praxi prejavuje kolísanie medzi ich skloňovaním a ich používaním ako nesklonných slov.

Pre časovanie slovies v súčasnej spisovnej slovenčine je tiež príznačná dynamickosť. Najpozoruhodnejší je vývinový trend, ktorý sa týka slovies vzoru *česať*. Početné slovesá prechádzajú zo vzoru *česať* do vzoru *chytať*. Silným dynamickým nábojom sa vyznačuje aj trpné príčastie a slovesné podst. meno. V súčasnej spisovnej slovenčine je neobyčajne produktívne tvorenie tvarov trpného príčastia príponou *-tý,* používanie tvarov na *-ný* sa stále viac obmedzuje. Podobný stav je aj pri slovesných podst. menách.

Sústavným viacročným výskumom L. Dvonč zistil, že pri skloňovaní a časovaní slov sa v súčasnej spisovnej slovenčine uplatňuje istý pohyb, vnútorná dynamika, čo vedie k zmene celkového obrazu spisovnej flexie. S pohybom sa v súčasnej spisovnej slovenčine stretávame v celej deklinácii aj v celej konjugácii. Pohyb prebieha v rámci dvoch základných častí každého gramatického tvaru, t. j. TZ a F. Miera pohybu je pri jednotlivých slovných druhoch s flexiou rozdielna. Najvyššia miera pohybu je pri podst. menách. Na druhom mieste stoja slovesá. V podstatne menšej miere sa s pohybom stretávame pri príd. menách, zámenách a číslovkách. Z hľadiska miery uplatňovania sa pohybu pri flektívnych slovných druhoch vyzerá poradie týchto druhov slov od najdynamickejšieho slovného druhu po najmenej dynamický slovný druh takto: 1. podst. mená, 2. slovesá, 3. príd. mená, 4. číslovky, 5. zámená. Zistenia L. Dvonča bude musieť nevyhnutne rešpektovať súčasná kodifikácia spisovnej slovenčiny.

J. Jacko

Štvrtý zväzok Atlasu slovenského jazyka

O slovenských nárečiach sa už dávno traduje, že zo zemepisného hľadiska sú veľmi bohato členené. Preto nečudo, že v posledných desaťročiach sa záujem slovenských dialektológov sústredil práve na tento problém a že slovenské nárečia sa začali intenzívne skúmať metódou jazykového zemepisu. A výsledky nedali na seba dlho čakať. V r. 1968 vychádza prvý, hláskoslovný zväzok Atlasu sloven-

ského jazyka, ktorý s kolektívom spoluautorov a spolupracovníkov zostavil J. Štolc. V r. 1978—1981 vychádza druhý zväzok Atlasu, venovaný tvarosloviu; autorsky ho pripravil J. Štolc. Oba uvedené zväzky sú založené na materiáli získanom podľa dotazníka, ktorý zostavil E. Pauliny a J. Štolc. V r. 1978—1981 vyšiel aj tretí, slovotvorný zväzok Atlasu, ktorý autorsky spracoval F. Buffa z materiálu získaného podľa vlastného dotazníka. V r. 1984 vyšiel vo vydavateľstve Veda štvrtý, lexikálny zväzok *Atlasu slovenského jazyka;* jeho autorom je A. Habovštiak.

Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí bol donedávna obmedzený iba na zbieranie materiálu z istých lokalít alebo oblastí; v ojedinelých prípadoch sa aj publikoval vo forme slovníkov alebo slovníkových štúdií. Systematicky a v celoslovenskom rozsahu začal našu nárečovú slovnú zásobu skúmať až autor tohto štvrtého zväzku Atlasu, a to podľa špeciálneho dotazníka, ktorý mal 1259 číslovaných otázok (s viacerými podotázkami) a podľa ktorého sa v r. 1965—1970 získal materiál z 335 vybraných obcí rozložených po celom Slovensku (ako pri 3. zväzku). Otázky zahrnuté do dotazníka sa týkali názvov z rozmanitých vecných okruhov, súvisiacich najmä s človekom, s jeho prostredím, s prírodou a pod.; z hľadiska slovných druhov sa 950 otázok týkalo substantív, 201 slovies, 53 prídavných mien, 51 prísloviek, 13 predložiek, 21 citosloviec, 8 spojok a 3 častíc. Nezastúpené sú teda iba zámená a číslovky, ktoré sa z lexikálneho hľadiska v našich nárečiach výrazne nečlenia. Je jasné, že autor pri zostavovaní dotazníka vyberal slová, pri ktorých predpokladal lexikálnu zemepisnú diferencovanosť; všetky vyskúmané slová však na atlasové zobrazenie neboli vhodné, lebo pri daktorých nebola nijaká lexikálna diferenciácia (napr. pri slovách *kosa, posteľ, hrable, dúha* a i.) a pri iných bola až veľmi bohatá (napr. pri slovách *záružlie, dobiedzať* a pod.). No aj tak mal autor dostatok materiálu, aby z neho pre recenzovaný štvrtý zväzok Atlasu vybral 550 slov, ktoré znázornil na 431 mapách (viaceré slová s jednoduchou diferenciáciou sú totiž spravidla izolexou znázornené na iných mapách, s ktorými významovo súvisia, napr. *hydina — sliepka, paradajka — mrkva, bičisko — bič* a pod.).

Pri konečnom výbere máp autor uprednostňoval tie elaboráty, ktoré čo najzreteľnejšie členili slovenské nárečia na isté zemepisné oblasti. Výsledkom takéhoto (a treba zdôrazniť, že starostlivého) výberu autor získal materiál na nové, originálne členenie slovenských nárečí nielen na tradičné tri skupiny, ale aj na netradičné dve skupiny, pri ktorých deliaca línia ide naprieč Slovenskom: od severovýchodu k juhozápadu (napr. pri slovách *izba — chyža, hladný — lačný, paholok — sluha, mnoho, moc — veľa)* a od severozápadu k juhovýchodu (napr. pri slovách *žito — pšenica, jačmeň — jarec, sliepka — kura, prst — palec, praslica — kudeľ);* ďalej tu ide o dichotómiu západoslovensko — stredoslovensko-východoslovenskú (napr. *kočka — mačka, škrob — krochmáľ, hrotok — šechtár, áno — hej),* východoslovensko — stredoslovensko-západoslovenskú (napr. *les — hora, zochabiť — nechať, valal — dedina, draha — cesta, šumný — pekný)* a stredoslovensko — západoslovensko-východoslovenskú (napr. *žrď — pavúz, skala — kameň, tučný — tlstý, starý otec — dedo).* Okrem toho sa stredoslovenské nárečia delia na severnú a južnú oblasť a východoslovenské nárečia na západnú (spišsko-šarišskú) a východnú (zemplínsku) oblasť. A nakoniec dosť výrazne sa vyčleňujú aj menšie oblasti: záhorská (slovami, ako *hospodár* „gazda", *zelí* „kapusta", *depa* „nádcha", *sklep* „pivnica"), gemerská (slovami, ako *hledidlo* „zrkadlo", *ontrej* „olovrant", *košarina* „mládza", *obodze* „opratý") a užská

(slovami, ako *nočňik* „nocľah", *mlacareň* „humno", *korčak* „oselník", *druk* „oje"). Takéto členenie slovenských nárečí autor efektne predstavuje na súbore 19 tzv. syntetických máp v 10. kapitole (s. 443—463) pomocou zväzkov izolex, ktoré však často majú značný rozptyl, ako to už v takýchto prípadoch býva. Uvedené členenie slovenských nárečí a s tým súvisiaca lexikálna charakteristika jednotlivých oblastí je najmarkantnejším prínosom tohto zväzku Atlasu pre našu (ale i slavistickú) dialektológiu.

Tak ako v dotazníku, aj v samotnom Atlase sú jednotlivé mapy začlenené do istých vecných okruhov a číslované sú iba v rámci týchto okruhov, teda každá mapa má číslo vecného okruhu a svoje poradové číslo v rámci tohto okruhu (čo však pri odkazovaní dosť sťažuje nájdenie takejto mapy).

Pri kartografickom spracovaní slovnej zásoby v tomto zväzku autor úspešne použil spôsob, ktorý vyplynul z charakteru materiálu (získaného iba z istých bodov) a ktorý sa osvedčil už v 1. a 3. zväzku. A tak pomocou výrazne diferencovaných symbolov (figúr) sa zaznamenávajú jednotlivé rozdielne lexémy na príslušných miestach mapy, pri jednotlivých bodoch. Okrem toho si autor všíma aj prípadnú slovotvornú diferenciáciu mapovaných slov, čo zaznamenáva ako vedľajší jav (v rámci príslušného symbolu vnútorným členením). Podobne sa zachytávajú aj nepravidelné hláskoslovné zmeny vyskytujúce sa pri mapovaných slovách (napr. pri slove *burgyňa* podoby *burgundija, burganda, burgula, bumbura* atď.). Ako základné symboly využíva autor kruh (na javy typické pre stredoslovenské nárečia), trojuholník (na javy typické pre západoslovenské nárečia), stojatý obdĺžnik (na javy typické pre východoslovenské nárečia), ďalej štvorec, romboid a v prípade potreby aj ďalšie (šošovka, elipsa a pod.). Mapované symboly sú jednofarebné (čierne), pričom sa pre väčšiu výraznosť využíva aj kontrast prázdnej (bielej) figúry proti inej čiernej (plnej) figúre. Sekundárne sa využívajú aj lineárne znaky, izolexy a ojedinele aj plošné znaky, šrafy najmä na označenie rozsahu istých oblastí. Mapy aj v tomto zväzku majú v zásade analytický charakter, t. j. zobrazuje sa na nich lexikálna diferenciácia iba jedného pojmu pomocou symbolového mapovania. Okrem toho, ako sme už uviedli, sú tu aj syntetické mapy, na ktorých sa zaznamenáva lexikálna diferenciácia viacerých pojmov pomocou lineárnych znakov (izolex), vytvárajúcich zväzky izolex. V tomto zväzku nie sú však zriedkavosťou ani kombinované mapy, na ktorých sa k základnému, symbolovému zobrazeniu istého javu pridáva iný jav predstavený izolexou.

Uvedenou technikou (podobne ako v 3. zväzku) predstavené mapy sú dobre čitateľné a aj pri väčšom počte znakov dostatočne prehľadné. Táto prehľadnosť sa však často získala za cenu istej retuše: zo synoným, t. j. z dvoch paralených lexém, zistených v jednom bode, autor dáva na mapu zásadne iba jednu lexému a druhú uvádza len v komentári, pričom tento fakt, t. j. výskyt dvojtvarov v istom bode na mape nijako nevyznačuje. Takéto synonymá sa vyskytujú najmä na styku oblastí dvoch lexém, alebo sa vyskytujú sporadicky v oblastiach s inou lexémou. Uvedenie takýchto dubliet na mapách by ich síce trochu zneprehľadnilo, ale takéto mapy by vernejšie odzrkadlili skutočný stav v nárečiach, najmä ich dynamiku. Takáto retuš je zvlášť citeľná pri mapovaných slovách, napr. *zapadať* (o slnku) I, 11; *tôňa* I, 12; *veľmi* I, 17; *králik* II, 3; *nebožiec* V, 30; *čaj* VI, 30; *chytro* VII, 26; *bez* VIII, 36; *áno* IX, 44 a i.

Súčasťou každej mapy je legenda: číslo a (spisovný) názov mapy (t. j. mapovanej lexémy, resp. lexém), zoznam symbolov, resp. izolex a ich dešifrovanie

v znení, ktoré sa vyskytuje v stredoslovenských nárečiach alebo ktoré je najbližšie spisovnému zneniu. (Táto zásada však vedie často ku kurióznym situáciám, že napr. typicky východoslovenský jav sa uvádza v legende v stredoslovenskom znení, lebo sa sporadicky vyskytuje aj v stredoslovenských nárečiach.) Ostatné, najmä hláskoslovné varianty sa uvádzajú v komentároch, kde sú aj iné doplňujúce údaje, napr. o nemapovaných synonymách (veľmi často) alebo o takých lexémach, ktoré sa vyskytujú iba raz (čo sa však často nedodržiava). V komentároch sú ešte aj presnejšie definície a veľmi často aj inoslovanské paralely mapovaných lexém, ďalej zmienky o pôvode slova a pod. Pozoruhodná je v komentárovej časti tohto zväzku Atlasu stať o lexikálnej diferenciácii slovenských nárečí vo svetle jazykového zemepisu (s. 26—34), ktorá však má charakter samostatnej štúdie, takže sa vymyká z rámca Atlasu. Vzhľadom na to, že autor mnohé javy najmä synonymického charakteru a podoby s nepravidelnými hláskovými znakmi uvádza iba v komentári, stáva sa táto časť Atlasu veľmi závažnou; bez jej údajov sú totiž mapované slová značne neúplné, takže pri interpretácii by fakty uvádzané iba v komentári mohli veľmi chýbať. (V komentárových textoch, ojedinele aj pri značkách na mapách sa vyskytujú drobnejšie nedopatrenia, ale pozorný používateľ ich ľahko pochopí.)

Dôkladnejšie oboznámenie sa so štvrtým, lexikálnym zväzkom Atlasu slovenskeho jazyka prezrádza, že ide o dobre premyslené dielo, spracované na vysokej odbornej úrovni. A. Habovštiakovi sa podarilo doň veľmi vhodne začleniť také slová, ktoré primerane reprezentujú našu slovnú zásobu; sú tu staršie i novšie slová, domáceho i cudzieho pôvodu a patriace k rozličným slovným druhom. Z významovej stránky sú to skoro všetko pomenovania tých najzákladnejších reálií súvisiacich s človekom a s jeho blízkym životným prostredím. Takto zodpovedne vybrané lexikálne jednotky sa, prirodzene, na území slovenského jazyka lexikálne veľmi pozoruhodne diferencujú. Z tejto diferenciácie sa podarilo A. Habovštiakovi podať v tomto zväzku Atlasu originálne členenie našich nárečí na viac väčších i menších zemepisných oblastí, pri ktorých ich vzájomné vzťahy sú veľmi pozoruhodné. A pretože takýchto diferenciačných prvkov je vždy niekoľko, súčasne slúžia na lexikálnu charakteristiku týchto oblastí. Pokiaľ ide o jednotlivé mapované slová, hodne ich je s veľmi jednoduchou diferenciáciou, ale väčšinou majú značne bohatú členitosť. Autorovi sa však aj pri tých najzložitejších prípadoch (azda okrem niekoľkých výnimiek) podarilo úspešne vykonať vhodnú analýzu najmä vyčlenením lexikálnych diferencií proti iným diferenciám; takto analyzovaný materiál autor výstižne zobrazil na jednotlivých mapách, ktoré sú spravidla dosť prehľadné (zaiste aj preto, že pomerne hodne jednotlivín — najmä synoným — autor presunul do komentárov). Pri týchto postupoch autor bohato zužitkoval skúsenosti z prác na Slovanskom jazykovom atlase, na ktorých sa dlhé roky zúčastňuje. Takto vzniklo pozoruhodné dielo, ktoré dôstojne završuje doterajšie práce na Atlase slovenského jazyka. Svojím bohatým lexikálnym materiálom dielo poslúži nielen na hlbšie poznanie našich nárečí i nášho národného jazyka vôbec, ale naisto bude mimoriadne cenným prameňom aj pre iné príbuzné vedné odbory, a to nielen u nás, ale aj v širších slavistických súvislostiach.

F. Buffa

Dôležitý prameň k dejinám spisovnej slovenčiny

Osobnosť Jozefa Škultétyho spája generáciu štúrovcov so slovenskou kultúrnou generáciou žijúcou po druhej svetovej vojne. J. Škultéty sa narodil roku 1853, bol žiakom štúrovca A. H. Škultétyho, riaditeľa slovenského gymnázia v Revúcej, zomrel roku 1948 ako 94-ročný. Škultétyho činnosť sa dotýka rozličných odborov vedy a kultúry na Slovensku. Jeho osobné, no najmä písomné styky boli neobyčajne široké. Preto treba hodnotiť ako mimoriadne dôležitý a záslužný čin to, že matičný pracovník PhDr. Michal Kocák, CSc., zozbieral a sprístupnil podstatnú časť Škultétyho listov, ktoré „baťko" písal jednotlivcom a inštitúciám doma i v zahraničí (KOCÁK, M.: Listy Jozefa Škultétyho. Zv. 2, 1911—1941. Martin, Matica slovenská 1983. 240 s.).

V knihe sa sprístupňuje 191 listov (niektoré iba z konceptov), zväčša v plnom znení, a z tých, ktoré už boli publikované, uvádza sa len krátky obsah (regest). Regesty sú z listov písaných J. Vlčkovi, P. Országhovi-Hviezdoslavovi a ojedinele aj z iných, lebo tie vyšli v knihe Vzájomné listy Jaroslava Vlčka a Jozefa Škultétyho (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963; pripravil J. Ambruš) a Korešpondencia P. Országha Hviezdoslava so Svetozárom Hurbanom-Vajanským a Jozefom Škultétym (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962; pripravil S. Šmatlák). Niektoré boli publikované inde. Editor vynechal listy čisto súkromného charakteru. S dejinami slovenskej dialektológie súvisia napr. listy písané F. Pastrnkovi, ktoré v edícii chýbajú (nachádzajú sa v dialektologickom materiáli F. Pastrnka). Možno očakávať, že M. Kocák časom uverejní aj ďalšie Škultétyho listy, ktoré mu do vydania 2. zväzku neboli prístupné.

Škultétyho korešpondencia nás zaujíma predovšetkým ako prameň k dejinám spisovnej slovenčiny. Prevažná časť Škultétyho listov je z obdobia medzi dvoma svetovými vojnami, ktoré je pre vývin spisovnej slovenčiny veľmi dôležité a mimoriadne zaujímavé. V knihe napr. nájdeme údaje o Škultétyho menovaní za profesora a o jeho účinkovaní na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Dozvedáme sa o tom z listov písaných prof. Jakubcovi, prof. Hanušovi, prof. Pražákovi, na Ministerstvo školstva, ale aj Škultétyho priateľom. V liste J. Bottovi sa J. Škultéty pochválil, že na prvej prednáške mal toľko poslucháčov, že musel prejsť do väčšej posluchárne, kým A. Pražák mal iba dvoch študentov. Iné podrobnosti o Škultétyho pôsobení na katedre nám približuje bohatý poznámkový aparát, ktorý pripravil M. Kocák. S „univerzitným" pôsobením súvisí aj Škultétyho pokus presadiť habilitáciu Š. Krčméryho (s. 160—161, 166).

V Škultétyho listoch môžeme nájsť isté údaje o slovenských jazykovedcoch. Iba Škultétyho pričinením po vyjdení priebojnej štúdie o dejinách spisovnej slovenčiny prestúpil mladý A. Banik z techniky na štúdium filológie na univerzite v Bratislave a Matica slovenská mu ako chudobnému študentovi poskytovala štipendium. J. Damborský sa v listoch obracal na J. Škultétyho s prosbou o radu na isté jazykové javy pred 3. vydaním svojej gramatiky. Škultéty mu odporúčal tvary typu *trieť, vidieť, trpieť* (s. 62, 104—105), formy opakovacích slovies typu *blúdievam* s krátkym zakončením, ako aj mäkkú výslovnosť *d, t, n, l* pred *i, í, ia, iu* (s. 61—62). F. Šteller žiadal Škultétyho, aby napísal do jeho gramatiky úvod, no J. Škultéty sa takticky vyhovoril, lebo odsudzoval Štellerovu prácu o prídavných menách a jeho novotvary *jednina, množina, príložka, imeno* a iné.

Zo Škultétyho listov, najmä z tých, ktoré písal V. Vážnemu, sa dozvedáme o zákulisí príprav bojov okolo pravopisných pravidiel. J. Škultéty sebavedome,

ostro a otvorene vystupuje proti niektorým extrémnym návrhom V. Vážneho i proti jeho metódam. V apríli 1931 mu píše: „Vy doniesli ste ohňa do porady prvej tichej" (s. 141) a žiada ho, aby neforsíroval „už v Pravidlách také neslovenskosti" (s. 142).

Vo svojich listoch obhajuje stredoslovenský základ spisovnej slovenčiny a viac ráz zdôrazňuje, že slovenčina sa nemá od češtiny odlišovať len diftongmi a širokými samohláskami (s. 129, 143, 146). Dôležitosť slovenčiny ako samostatného jazyka odôvodňuje jej centrálnym postavením medzi slovanskými jazykmi. Slovenčina je podľa J. Škultétyho spojivom medzi východnými a južnými slovanskými jazykmi. „Načo stierať zo slovenčiny jej niektoré vlastnosti, líšiace sa od češtiny a lepiť na ňu i kazy spisovnej novej češtiny?" píše 18. 5. 1931 prof. Smetánkovi do Prahy, keď si ťažká na V. Vážneho, ktorý vo veci pravopisu „postavil sa na stanovisko príkre protislovenské" a usiluje sa do Pravidiel „povkladať veci ta nepatriace, tam nepotrebné a zastierajúce ráz slovenčiny". V liste z 15. 11. 1930 V. Vážnemu sa dôrazne postavil proti dvojtvarom typu *vedem* — *vediem* a píše, že keby sa takéto dvojtvary prijali, vystavili by sa „príkremu súdu novej generácie slovenskej". J. Škultéty však musel ustúpiť. Uvedomuje si aj následky, keď končí list výrokom: „Nové pokolenie slovenské jednako odsúdi ma pre ústupčivosť" (s. 135).

J. Škultéty bol v istých veciach taktikom, v iných veciach bol bezmocný. Keď v liste 26. 1. 1933 víta návrh J. Pöstényiho na prijatie prof. K. Krčméryho za člena pravopisnej komisie, dodáva: „Ale teraz neviem, či ešte bude spôsobu pojať ho do pravopisnej komisie. Boli sme totiž hneď 1920-ho, a či ešte 19-ho roku postavení s pravopisom slovenským do zajatia Českej akadémie" (s. 158).

J. Škultéty odpovedal iba na niektoré z početných listov, ktoré dostával. Na doplnenie obrazu o jazykových problémoch tohto obdobia by bolo zaujímavé sprístupniť aj listy, ktoré Škultétymu písali.

V ďalších listoch môžeme nájsť osvetlenie vzniku Škultétyho obranných spisov a článkov, ktoré napísal v súvislosti s publikačnou činnosťou M. Hodžu, V. Chaloupeckého, A. Pražáka, B. Iványiho a iných. V liste J. Jesenskému z 29. 7. 1938 ostro odsúdil článok A. Matušku, ktorý v Slovenských smeroch (1938, s. 302—306) znevážil jazyk Vajanského prozaických prác. V liste 22. 6. 1939 sa J. Škultéty obracia na J. Mihála s prosbou, aby mu ako dočasnému redaktorovi Slovenskej reči obstaral príspevky.

Škultétyho listy sú nielen prameňom k dejinám slovenského jazyka, ale aj k všeobecným dejinám, dejinám slovenskej kultúry a slovenskej literatúry. Kocákov výber podáva k nim nielen bohatý materiál, ale aj veľa podnetov na hlbší výskum obdobia, v ktorom Škultétyho listy vznikli.

K. Palkovič

Výkladový slovník kmeňov, národností a národov

Príručka J. Wolfa *Abeceda národů. Výkladový slovník kmenů, národností a národů* (Praha, Horizont 1984. 272 s.) je prvou príručkou v českej odbornej literatúre, ktorá súhrnne podáva informácie o jednotlivých kmeňoch, národnostiach a národoch od najstarších čias po dnešné dni. Takéto informácie o súčasnom stave, pôvode, vývine alebo aj samotnej existencii či zániku istej sku-

piny ľudí sa stávajú, ako sa to konštatuje v predhovore, každým dňom potrebnejšie.

Publikácia po predhovore obsahuje úvod s kapitolami Ľudia, národy a spoločnosť, Začiatky ľudskej spoločnosti, Ako vznikli ľudské rasy, typy a etnické skupiny, Od kmeňa k národnosti a národu, Koľko je na svete národov a Človek v spoločnosti národov včera, dnes a zajtra. Potom nasleduje časť Výkladový slovník kmeňov, národností a národov. V slovníku sa v abecednom poradí uvádzajú jednotlivé pomenovania v tvare nom. pl., napr. *Aalandové, Abadové, Abazinci* atď. Heslové slovo sa uvádza tučným typom písma a predstavuje správnu a spisovnú českú podobu názvu etnika, za heslom nasledujú ďalšie podoby pomenovania používané predtým v českom kontexte alebo v češtine.

Hoci slovník obsahuje veľké množstvo pomenovaní kmeňov, národností a národov, resp. ich príslušníkov, neobsahuje všetky takéto pomenovania. V príručke sa pripomína, že bolo nevyhnutné pristúpiť k istému výberu, či už ide o staroveké alebo súčasné etniká, s ktorými sa najčastejšie stretávame v odbornej a popularizačnej literatúre. Na druhej strane slovník popri pomenovaniach kmeňov, národností a národov obsahuje aj niektoré ďalšie pomenovania, ako sú pomenovania obyvateľov jednotlivých kontinentov, napr. *Afričané, Američané, Asiaté*, pomenovania obyvateľov niektorých štátov, napr. *Čechoslováci*, alebo pomenovania iných zoskupení ľudí, napr. *Angloameričané, Anglokanaďané, Angloaustralané, Anglonovozélanďané* (posledné dve v hesle *Angloameričané*), ba aj niektoré zoskupenia etnických skupín, napr. *antilské národy, indoevropské národy* a i.

Všimnime si teraz bližšie pomer heslového slova a ďalších podôb, ktoré sa podľa príručky používali predtým, teda na jednej strane správnej a spisovnej podoby a na druhej strane starších podôb, ako sa uvádzajú v tejto príručke. Všetky tieto pomenovania sa členia na dve základné skupiny, a to na nederivované (bezsufixálne) a derivované (sufixálne) podoby. Nederivované sú podoby *Aalandové, Apači*, derivované sú podoby *Abazinci, Gróňané* atď. Nederivované podoby majú v nom. pl. tvarotvornú (pádovú) príponu *-ové, -i* alebo *-é*, derivované podoby sú utvorené slovotvornou príponou *-ec, -an, -ín, -ák, -án, -at* alebo *-ita*, okrem toho majú aj príslušnú pádovú príponu nom. pl., napr. *Albánci, Aleuťané, Rusíni, Eskymáci, Ariáni, Asiati, Izraelité*. Jednotlivé z týchto podôb sa v príručke raz používajú ako správne a spisovné výrazy, raz ako staršie podoby. V ďalšom výklade uvedieme vždy na prvom mieste spisovnú podobu, za ňou po pomlčke staršiu formu.

Často je terajšou spisovnou podobou aj staršou formou nederivovaný útvar, teda tvar nom. pl. s istou pádovou príponou. Niekedy je spisovný tvar s príponou *-i* a staršou podobou je tvar s príponou *-ové*, napr. *Laši — Lachové*, inokedy je to práve naopak, napr. *Čechové — Češi, Ladinové — Ladini*. Vo viacerých prípadoch spisovnou je dnes nederivovaná podoba, staršou je podoba s nejakou slovotvornou príponou, napr. *Abchazové — Abchazci, Arméni — Arménci*, ale aj opačne, napr. *Afrikánci — Afrikáni, Antiguané — Antiguové*. Inokedy spisovnou podobou je derivát s istou slovotvornou príponou a staršou podobou je derivát s inou slovotvornou príponou, napr. *Makedonci — Makedoňané, Čaďané — Čadci, Lotrinci — Lotrinčané, Asiaté — Asijci, Amorité — Amorejci, Amánci — Amanité, Rusíni — Rusňáci*. Z príkladov vidieť, že dnešnou spisovnou podobou je raz derivát na *-ec* a staršou podobou je derivát na *-an*, ale aj naopak. Niekedy sa ako spisovná podoba používa derivát, kým staršia je podoba, ktorá

vznikla substantivizáciou adjektíva, napr. *Lakedaimoňané — Lakedaimonští.* Inokedy spisovné je dvojslovné pomenovanie, staršou podobou je jednoslovný derivát, napr. *Lužičtí Srbové — Lužičané.* Početné sú prípady, v ktorých sa rozdiel medzi spisovnou a staršou podobou týka iba základu, napr. *Afarové — Aferové, Čagové — Džagové, Čanové — Ťanové.* Najmenší rozdiel je v hláskach na tom istom mieste slova, napr. *Čagové — Džagové,* bývajú však aj väčšie hláskové rozdiely. Vo viacerých prípadoch máme pred sebou iba pravopisný rozdiel, príp. pravopisný a nepatrný hláskový rozdiel, napr. *Agulové — Aghulové, Ainové — Ajnové, Aymarové — Ajmarové, Atabaskové — Athabaskové, Čibčové — Chibchové, Nevarové — Newarové.* Pritom v prípade variantov *Agulové — Aghulové, Atabaskové — Athabaskové* sa dáva prednosť podobe bez hlásky *h,* ale pri dvojiciach *Afghánci — Afgánci, Rádžasthánci — Rádžastanci* sa dáva prednosť podobám so skupinou hlások *gh, th.* V mnohých prípadoch sa ako spisovná uvádza zdomácnená forma, napr. *Čibčové — Chibcové,* inokedy sa dáva prednosť cudzej pravopisnej podobe, napr. *Aimakové — Ajmakové, Aymarové — Ajmarové.*

Vzniká tu otázka, či autor príručky uvádza tzv. správnu a spisovnú podobu názvu príslušného etnika a za ňou staršiu podobu, príp. staršie podoby v zhode s platnou kodifikáciou spisovnej češtiny. A čo sa týka spisovnej podoby, možno sa pýtať, či skutočne vo všetkých prípadoch sa v súčasnej češtine používa vždy iba jedna podoba pomenovania etnika, ako je to u autora. Zdá sa, že situácia nie je vždy taká, akou sa javí zo spracovania pomenovaní príslušníkov etník v tejto príručke. Uveďme si aspoň jeden prípad. V príručke je heslovým slovom podoba *Čechové,* za ňou je podoba *Češi,* ktorá sa tu hodnotí ako predtým používaná podoba. V Českej mluvnici B. Havránka a A. Jedličku (1981, s. 141) sa popri tvare *Čechové* uvádza aj tvar *Češi,* čo ukazuje na to, že obidve podoby sa pokladajú za spisovné, ale dáva sa tu prednosť podobe *Čechové.* V Slovníku spisovného jazyka českého I (1960, s. 241) na prvom mieste je podoba *Češi,* za ňou podoba *Čechové.* Podoba *Češi* sa napr. vždy používa v spojení *Češi a Slováci,* nie *Čechové a Slováci.* Ako vidíme, v súčasnej spisovnej češtine sa nepoužíva iba podoba *Čechové,* nie iba táto forma je spisovná. Právom možno predpokladať, že aj v niektorých ďalších prípadoch ide o koexistenciu viacerých spisovných podôb. Možno tiež predpokladať, že niekedy spisovnou nebude podoba uvádzaná v tejto príručke ako spisovná, ale práve podoba uvádzaná ako staršia, resp. predtým používaná.

V každom hesle sa zároveň podáva podrobnejší výklad. Jednotlivé pomenovania sa zvyčajne používajú v jednom význame, napr. *Norové, Švédové, Finové,* iné, ktoré sú menej početné, sa používajú v dvoch, príp. aj viacerých významoch. V príručke sa jednotlivé významy číslujú, napr. *Američané* 1. občané Spojených států amerických, 2. v širším smyslu všichni obyvatelé Sev., Stř. i Již. Ameriky (viz též *Iberoameričané*), 3. původní obyvatelé tohoto kontinentu, Indiáni. V treťom význame sa však označenie *Američané* bežne nepoužíva, bežné je pomenovanie *Indiáni.* Mohlo by sa tu hovoriť aj o Protoameričanoch alebo Praameričanoch. V hesle *Nizozemci* sa podáva výklad, podľa ktorého ide o buržoázny európsky národ „obývající Nizozemské království (dříve Holandské království) v záp. Evropě". V Slovníku spisovného jazyka českého II (1964, s. 210) je pomenovanie *Nizozemec* v rámci hesla *Nizozemsko,* řídč. *Nizozemí,* pričom *Nizozemsko* a *Nizozemí* sa vykladajú ako štát pri sz. hraniciach Nemecka, Holandsko. V tomto spracovaní sa však zachytáva iba súčasný stav, v minulosti sa pomenovanie

Nizozemsko (a v češtine aj *Nizozemí*) používalo aj inak (porov. L. Dvonč, *Holandsko* a *Nizozemsko*. Slovenská reč, *50*, 1985, s. 63—64) a podľa toho aj pomenovanie *Nizozemec* má rozličné významy, nie je to pomenovanie, ktoré by sa používalo iba v jednom význame, takže spracovanie hesla *Nizozemci* v recenzovanom slovníku sa nám vidí nedostačujúce alebo neúplné.

Pri niektorých heslách sa odkazuje na iné heslo, napr. *Hispánci* — viz *Španělé*, *Osmané* — viz *Turci*. Ale v hesle *Španělé* sa Hispánci nespomínajú.

Ak by sme porovnávali stav v spisovnej češtine so stavom v spisovnej slovenčine, v početných prípadoch by sme zistili zhody alebo podobnosti, ale aj niektoré väčšie alebo menšie rozdiely. Rozdiely bývajú najmä pri derivovaných podobách, teda pri podobách tvorených istými slovotvornými príponami. V češtine sa pomerne často používajú podoby s príponou *-ec*, v slovenčine je dnes častejšia slovotvorná prípona *-čan*, ktorá v niektorých prípadoch nahradila príponu *-ec*, napr. čes. *Argentinec* — slov. *Argentínčan*, *Brazilec* — *Brazílčan* (predtým aj v slovenčine *Argentínec*, *Brazílec*). V češtine sa niekedy pri tom istom slovotvornom základe využívajú formy s rozdielnymi príponami, v slovenčine sa s tým nestretávame. Podľa príručky *Australané* sú prisťahovalci v Austrálii, *Austrálci* sú pôvodní domorodci Austrálie a ich potomci. V súčasnej spisovnej slovenčine sa používa iba podoba *Austrálčan*, ktorá nahradila predtým používanú formu *Austrálec*. V slovenčine sa uvedený významový rozdiel musí vyjadriť inak, teda možno napr. hovoriť o Austrálčanoch a praobyvateľoch Austrálie a ich potomkoch, príp. o Austrálčanoch a Protoaustrálčanoch alebo Praaustrálčanoch a ich potomkoch. Niekedy rovnako utvorené podoby sa v češtine a slovenčine využívajú štylisticky rozdielne. V príručke J. Wolfa sa zaznamenáva heslo *Asiaté* a za ním je podoba *Asijci*, teda pomenovanie *Asiaté* sa hodnotí ako spisovná podoba. V Slovníku spisovného jazyka českého I (1960, s. 54) sa pomenovanie *Asiat* vykladá ako „obyvatel Asie, Asijec", čo ukazuje, že podoba *Asiat* je v češtine bežná spisovná norma. Uvádzanie podoby *Asijec* vo výklade zároveň ukazuje, že táto podoba je tiež spisovná, takže spisovnou nie je iba forma *Asiat*, resp. *Asiaté*, ako sa to podáva v recenzovanej príručke. V spisovnej slovenčine sa podoba *Aziat* hodnotí ako štylisticky príznaková. Slovník slovenského jazyka I (1959, s. 58) má pri slove *Aziat* označenie obyč. pejor. s výkladom: „obyvateľ Ázie, Ázijec", my by sme však podobu *Aziat* označili dokonca ako pejoratívnu v celom rozsahu. Na pomenovanie obyvateľa Ázie sa v súčasnej spisovnej slovenčine používa podoba *Ázijec* alebo novšia forma *Ázijčan* so slovotvornou príponou *-čan* ako najproduktívnejšou pri tvorení obyvateľských mien v súčasnej spisovnej slovenčine.

V spisovnej slovenčine sa už venovala istá pozornosť otázke pomenovaní príslušníkov kmeňov, národností a národov (v niektorých štúdiách a menších príspevkoch), výkladový slovník toho typu, ako je recenzovaná príručka, však nemáme. Niektoré takéto pomenovania sa uvádzajú v Slovníku slovenského jazyka alebo v slovníkoch cudzích slov, najmä v najnovšom rozsiahlom Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (1979, 2. vyd. 1983). A tak by sa aj u nás mohlo pomýšľať na samostatný slovník s pomenovaniami príslušníkov kmeňov, národností a národov. Mohlo by sa uvažovať aj o preklade Wolfovej príručky do slovenčiny. Akákoľvek príručka tohto typu by bola dôležitá nielen preto, že by prinášala podrobnejšie informácie o príslušníkoch jednotlivých etník (čo nemôžu poskytovať bežné jazykové príručky), ale aj preto, že by sa vo väčšom rozsahu ustálili pomenovania príslušníkov etník.

L. Dvonč

ROZLIČNOSTI

Most — mostík, môstik a môstok. — V Slovníku slovenského jazyka II (1969, s. 181) sa pri substantíve *most* zaznamenávajú deminutíva *mostík, môstok* a *móstik* v spojeniach *kapitánsky, veliteľský, lyžiarsky, pružný m.* Z tohto spracovania by sa dalo usudzovať, že sú možné alebo sa používajú spojenia *kapitánsky mostík, kapitánsky môstok* alebo *kapitánsky môstik* a podobne aj *veliteľský mostík/môstok/môstik* atď. Konkrétna situácia v jazyku vyzerá trochu inak.

Deminutívami od slova *most* sa u nás stručne zaoberal S. Mazúr (Lyžiarsky môstik, či lyžiarsky mostík? Slovenská reč, *14, 1948/1949,* s. 261). Autor si všíma iba podoby *môstik* a *mostík.* Podobu *môstik* dáva do súvislosti s českou podobou *můstek.* V spisovnej slovenčine za správnu pokladá formu *mostík.* Tvorením deminutív v slovenčine sa podrobne zaoberal J. Štolc (K morfológii deminutív v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 3. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 19—81). Pri podstatných menách utvorených od mien označujúcich jednotlivo existujúce predmety (veci) popri zdrobneninách *cepík, stĺpik, piestik* a pod. uvádza autor aj deminutívum *mostík* (s. 48). Formu *môstik,* ktorá je vlastne utvorená tou istou slovotvornou príponou *-ík,* skrátenou podľa rytmického zákona po predchádzajúcej dĺžke na *-ik,* tu nespomína. Nevšíma si ani, kedy sa deminutívum tvorí príponou *-ík* bez predĺženia základu *(mostík),* a kedy s predĺžením (skrátením *-ík* na *-ik),* hoci inak takéto príklady spomína (napr. *sniežik, máčik, potôčik* na s. 48). Osobitne si všíma slová na *-ok,* kde patrí aj forma *môstok.* Hovorí o tom, kedy sa táto prípona používa, ako aj o kvantitatívnych pomeroch v základoch (zachovávaní dĺžky, krátení alebo predlžovaní), formu *môstok* však nespomína. Celkový prehľad tvorenia deminutív podáva J. Horecký v práci Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov (1971, s. 163—168). V časti o slovách na *-ok* konštatuje (s. 164), že od takých podstatných mien mužského rodu, zväčša jednoslabičných, ale aj niektorých viacslabičných, ktoré sú zakončené na jednu spoluhlásku, tvoria sa zdrobnené podstatné mená príponou *-ok,* pričom sú to všetko pomenovania vecí, zriedkavejšie zvierat, napr. *dub — dúbok, holub — holúbok.* V podobných prípadoch sa podľa neho tvoria zdrobnené pomenovania vecí aj príponou *-ík.* Prípona *-ík* však býva častejšie než prípona *-ok* v slovách zakončených na skupinu spoluhlások, napr. *gombík, parčík, griflík, nechtík,* ako aj v slovách s pohyblivým *e* alebo *o,* napr. *psík, kufrík.* Pred príponou *-ok* sa spravidla predlžuje korenná hláska, napr. *breh — briežok,* pred príponou *-ík* sa zase korenná dvojhláska obyčajne skracuje, napr. *chlieb — chlebík* (ale *chliev — chlievik*). Niekedy sa aj pred príponou *-ík* samohláska dĺži a namiesto *-ík* nastupuje závislý variant *-ik,* napr. *potok — potôčik.* Podľa toho pri slove *most* by skôr mala byť podoba *mostík* (príp. *môstik* so skrátením *-ík* na *-ik)* ako *móstok.*

Pri posudzovaní podôb *mostík, môstik* a *môstok* sa možno oprieť aj o ich výskyt v slovníkovom materiáli súčasnej spisovnej slovenčiny, ktorý je uložený v JÚĽŠ SAV.

Najviac dokladov je na podoby *mostík* a *môstok.* Podoba *môstik* je o niečo zriedkavejšia, pričom sa k nej v materiáli priraďujú aj niektoré doklady, ktoré môžu patriť aj k podobe *môstok.* Či ide o formu *môstik* alebo *môstok,* dalo by sa presnejšie určiť na základe výskytu podoby *môstik* alebo *môstok* v ostatnom texte spomínaných diel (autorov). Na celkovom obraze výskytu podôb *mostík,*

môstik a *môstok* by sa takýmto spresnením v podstate nič nezmenilo. Čo sa týka podôb *mostík* a *môstok*, z materiálu vidieť, že v novšom období sa viac využíva podoba *mostík*. Podoba *mostík* je zaužívaná najmä v niektorých spojeniach (združených pomenovaniach) s prídavným menom, napr. *lyžiarsky mostík, mamutí mostík, odrazový mostík, spojovací mostík* a pod.

Na základe tohto rozboru môžeme konštatovať, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa čoraz viac používa podoba *mostík*, deriváty *môstik* a *môstok* ustupujú. Derivát *mostík* je utvorený slovotvornou príponou *-ík* bez zmeny v slovotvornom základe; v tom je jeho výhoda v porovnaní s formami *môstik* a *môstok* (s alternáciou *o/ô*). Podoba *mostík* má výhody aj z hľadiska skloňovania, pretože sa tu tvarotvorný základ zachováva bez zmeny, kým pri podobe *môstok* sa uplatňuje alternácia *o/Ø* a pri podobe *môstik* sa prejavuje neistota v skloňovaní: skloňovanie bez vypadávania *i* (*môstika, môstiku . . .*), alebo skloňovanie bez *i* v pádových formách (*môstka, môstku* atď.). Nazdávame sa, že v lexikografických dielach by sa podoby *mostík, môstik* a *môstok* mali z hľadiska frekvencie alebo ich používania vhodne diferencovať. Bežnou a základnou je dnes podoba *mostík* (za takúto ju pokladal už S. Mazúr). Podoba *môstok*, najmä však podoba *môstik* je zriedkavejšia.

L. Dvonč

Index 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 50, 1985, číslo 5. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka S. Číčelová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D — 8000 München 34, West Germany.

© VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1985.
Kčs 8,—.